

Het LAND van AALST

THEMANUMMER:
**Archeologisch onderzoek op de
Koudenberg in Ninove**

Jaargang LXXVI • 2024
Nummer 2

Het LAND van AALST

DRIEMAANDELIJKS TIJDSCHRIFT

Uitgegeven door de geschiedkundige vereniging 'Het Land van Aalst', met de steun van de Vlaamse Gemeenschap, de Stad Aalst, de Stad Ninove en Erfgoedcel Denderland.

Elektronische versie:

Gratis op de website

Lidmaatschap van de vereniging:

Bijdrage zonder jaarabonnement gedrukte versie

Gewoon: € 10 • Steunend: € 20

Jaarabonnement gedrukte versie

Gewoon: € 50 • Steunend: € 60

Te storten op:

IBAN BE33 3930 3032 7646

BIC: BBRUBEBB

t.a.v. Het Land van Aalst,
Asserendries 118, 9300 Aalst

De vereniging werd opgericht in 1949 en heeft als werkgebied de gemeenten van de vroegere bestuurlijke eenheid het 'Land van Aalst' in haar grootste uitgestrektheid, alsmede van enkele aangrenzende Oost-Vlaamse gemeenten (grosso modo de streek tussen Schelde en Dender). Initiatiefnemers en stichters waren † Albert Van Lil (beheerder 1949-66) en † Jozef Van Overstraeten (voorzitter 1949-52). Tot de stichters hoorden eveneens † Arthur Broeckaert, † Hendrik Vangassen (voorzitter 1954-63), † Jozef Van Cleemput, † Jozef De Brouwer, † Valère Gaublomme, † Frits Van Acker, † Basiel Boel, † Marcel Cornelis en † Jules Pieters. Latere voorzitters waren † Jozef Borremans (1953-1954), † Frits Courteaux (1963-1980), † Luc De Rijck (1980-1984) en Luc Robijns (1984-2020).

Het bestuur van de vereniging:

Luc Robijns • *erevoorzitter*

Bart Cherretté • *voorzitter*

Michel Igual Pacheco • *ondervoorzitter*

Marcel Cock, Pieterjan Deconinck, Lieve De Mecheleer,
Tom De Ridder, Luc Geeroms, Mieke Van Damme, Dirk Van
de Perre, Wouter Van Der Spiegel, Georges Vande Winkel,
Reinoud Vermoesen.

Meewerkende leden:

Louis De Cock, Bart Merckaert, Geert Van Bockstaele, Bart
Van Langenhoven, Marc Uyttersprot en Wilfried Vernaeve

Redactiesecretariaat:

Reinoud Vermoesen

reinoud.vermoesen@uantwerpen.be

Ledenadministratie en algemene correspondentie:

Mieke Van Damme

Asserendries 118, 9300 Aalst • tel. 053 21 63 30

• e-mail: vdmieke@skynet.be

De vereniging is lid van het 'Oost-Vlaams Verbond van de Kringen der Geschiedenis'. Het logo werd ontworpen door Bram Overlaet. Het representeert het wapenschild van de twee steden Aalst en Geraardsbergen, met verwijzing naar de de vijf baronieën Rode, Gavere, Zottegem, Boelare en Schorisse.

hetlandvanaalst@gmail.com • <http://www.hetlandvanaalst.be>

Vlaanderen

Stad Aalst

Elke auteur is verantwoordelijk voor de inhoud van zijn artikel.

Zetel van de vereniging: Asserendries 118, 9300 Aalst.

Vormgeving: Arnoud Jensen

Druk: De Riemaecker Printing, Nukerkeplein 9, 9681 Nukerke

ISSN 0778-7731

De Riemaecker
PRINTING

Archeologisch onderzoek op de Koudenberg in Ninove (1991-1998)

Een bijdrage tot de topografie van de middeleeuwse parochiekerk, de inplanting van de premonstratenzerabdij en de bouw van de eerste abdijkerk

Peter Van den Hove

Werner Wouters

Jaak Peersman

Jean-Claude Ghislain

In 1137 stichtten de premonstratenzers of norbertijnen in Ninove een abdijsite die er bijna zevenhonderd jaar zou bestaan. Maar zoals voor zoveel religieuze gemeenschappen betekende de Franse Revolutie ook de doodsteek voor de orde in Ninove. De laatste norbertijnen droegen in 1810 de abdijkerk over aan de stad, die vervolgens parochiekerk werd. Twaalf jaar later volgde de verkoop en afbraak van de imposante classicistische conventsgebouwen.

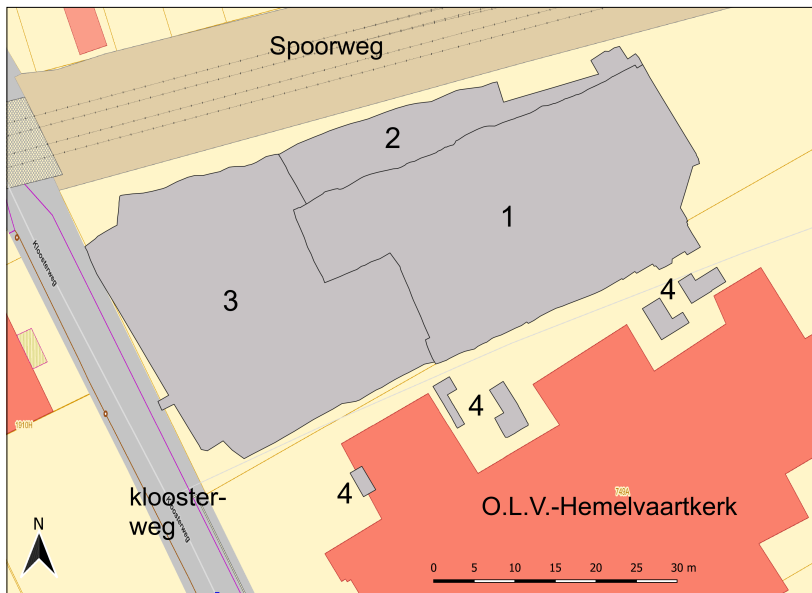
Ironisch genoeg werd door deze afbraak de abdijsite in Ninove een voor archeologen toegankelijk kijkvenster dat ons in staat stelt om aan de hand van opgravingen terug te gaan in de tijd, om zo het abdijsite te reconstrueren. Dit in tegenstelling tot abdijsites van de premonstratenzerorde die wel nog bestaan en waar het huidige sterk verbouwde gebouwenbestand een grootschalig archeologisch onderzoek quasi onmogelijk maakt.

Aanleiding voor het archeologisch onderzoek in Ninove waren plannen van het stadsbestuur om begin jaren '90 van vorige eeuw ten noorden van de O.L.V.-Hemelvaartkerk een parking aan te leggen. Door de vele goed bewaarde abdijsite-restanten, die tijdens de verschillende opgravingen aan het licht kwamen, ging dit plan uiteindelijk niet door en werd de parking enkele jaren later ten oosten van de kerktoeren ingepland. De locatie van de opgraving is nu ingericht als een parkgebied waar nog heel wat muurrestanten van de abdij zichtbaar zijn. De abdijsite is ook nooit volledig opgegraven. Een aanzienlijk deel van de abdijsite bevindt zich nog steeds in de bodem, onder de huidige spoorwegberm en in de tuinen van enkele huizen langs de Abdijsite, onmiddellijk ten noorden van de spoorlijn Denderleeuw-Geraardsbergen.

Inleiding: een moeizaam onderzoek

Het veldwerk

In totaal werden op de site 6 verschillende opgravingscampagnes uitgevoerd, gespreid over een periode van 8 jaar. De allereerste opgravingscampagne vond plaats van 1 juli 1991 tot 8 oktober 1992, onder leiding van een archeoloog in dienst van Stad Ninove. Er werd toen een werkput met een oppervlakte van ca. 1000 m²

Figuur 1:
Fasering van het archeologisch onderzoek in Ninove ten noorden van de parochiekerk.

Figuur 2:
Start van het archeologisch onderzoek in 1991.

Figuur 3
Het terrein ten noorden van de kerk was lange tijd in gebruik als stedelijk kerkhof. Op de voorgrond de Kloosterweg en de nog niet ondertunnelde spoorwegovergang.

uitgegraven over een diepte van iets minder dan 2 meter onder het maaiveld (figuur 1, nr. 1).¹ Dit onderzoek verliep evenwel niet zonder problemen. De verantwoordelijke archeoloog begon zijn onderzoek volgens een kwadrantenmethode, een methodiek die voornamelijk wordt gebruikt voor onderzoek van grafheuvels en die niet geschikt is voor dit type van archeologische sites (fig. 2). Een tweede probleem was de aanwezigheid in de bodem van honderden houten en zinken kisten met 20ste-eeuwse menselijke resten. Het terrein was immers tot 1956 in gebruik als stedelijk kerkhof (fig. 3). En hoewel tussen 1976 en 1978 dit kerkhof zou zijn geruimd, bleken de meeste kisten nog aanwezig te zijn in de bodem.² Het eerste onderzoek was hier niet op voorbereid. Samen met een gebrekkige opgravingstechniek deed dat na enige tijd vragen rijzen over de kwaliteit van het onderzoek. De opgraving werd uiteindelijk vroegtijdig stopgezet na een dispuut tussen de archeoloog en de stedelijke administratie en een inspectie van de opgravingen door het voormalige Instituut voor het Archeologisch Patrimonium (I.A.P.).³ Op enkele documenten na is er van de opgraving geen bruikbare wetenschappelijke documentatie bewaard gebleven.⁴ Dit onderzoek heeft dus heel wat informatieverlies met zich meegebracht en de taak van de latere archeologen allesbehalve vereenvoudigd.

Van 1 juni tot 8 oktober 1993 voerde het I.A.P., met eigen middelen, een onderzoek uit op de site. De focus lag daarbij op het fotograferen, opmeten en beschrijven van de in 1991 en 1992 blootgelegde abdijrestanten. Door dit onderzoek werd voor het eerst een inzicht verkregen in de bodemkundige opbouw en het stratigrafisch complexe murenbestand. Van deze opgravingscampagne werd een interim-verslag gepubliceerd.⁵

Van 2 juni 1994 tot 30 november 1994 had er op de site een derde opgravingscampagne plaats, opnieuw door een archeoloog in dienst van Stad Ninove en onder supervisie van het I.A.P. De oorspronkelijke werkput werd tijdens deze opgraving met 280 m² uitgebreid naar het noorden, tot tegen de spoorwegberm (fig. 1, nr. 2). De resultaten van dit onderzoek zijn niet gepubliceerd.⁶

In de zomer van 1996, 1997 en 1998 vonden nog eens drie opgravingscampagnes plaats (telkens van juni tot september), onder toezicht van het I.A.P. Daarbij werden in 1996, tussen de huidige kerk en de al opgegraven zone, 5 werkputten van ca. 10 m² uitgezet. Dit puttenonderzoek had tot doel om meer informatie in te winnen over de bouwgeschiedenis van de middeleeuwse abdijkerk (fig. 1, nr. 4). Tijdens de campagnes van 1997 en 1998 werd de oorspronkelijke opgravingsput in westelijke richting nogmaals met ca. 970 m² uitgebreid, tot tegen de Kloosterweg (fig. 1, nr. 3).⁷

Tot slot vonden er in juli en in november 2003 nog twee korte interventies plaats. Tijdens de inrichtingswerken voor het parkgebied werd het niet opgegraven zuidelijk profiel van de opgravingsput ernstig verstoord door de inplanting van een betonnen wand. Dit gebeurde helaas zonder enig archeologisch toezicht. Tijdens die werken werd heel wat muurwerk vernield en kwamen een grafkelder en verschillende belangrijke versierde bouwfragmenten bloot te liggen. Archeologen van de Vlaamse overheid voerden een beperkt noodonderzoek uit en de bijkomende vondsten werden aan het opgravingsarchief van de abdijsite toegevoegd.

Een groot deel van de vondsten uit de eerste opgravingscampagne is verloren gegaan of kon niet meer gekoppeld worden aan een context. De latere opgravingscampagnes hebben wel nog een aanzienlijke hoeveelheid materiaal opgeleverd (hoofdzakelijk in aardewerk, glas, metaal en steen). Deze vondsten zijn voor het merendeel te dateren in de late middeleeuwen. Alle vondstmateriaal wordt samen met het opgravingsarchief beheerd en bewaard in het onroerenderfgoeddepot van het

1. Maaiveld op een hoogte van circa 20 meter TAW.

2. Dit is ook de voornaamste reden waarom er voor deze opgraving geen putwandprofielen beschikbaar zijn.

3. Nu het Agentschap Onroerend Erfgoed (<https://www.onroerenderfgoed.be/>).

4. Er bleven enkele foto's, één plan en 6 getypte verslagen bewaard, genummerd van 2 tot en met 7. Ze zijn te dateren tussen 27/09/1991 en 8/10/1992 en worden bewaard in het archief van het agentschap Onroerend Erfgoed. Daarnaast zijn er ook twee meldingen terug te vinden in de reeks *Archaeologia Mediaevalis*: VAN DEN BROECK P., *De St. Cornelius en St. Cyprianusabdij te Ninove (O.-Vl.)*, in *Archaeologia Mediaevalis* 15, 1992, p. 40-41; *Ibidem*, 1993, p. 39-41.

5. WOUTERS W. en J. PEERSMAN, *Een opgraving heropgegraven. Norbertijnen in Ninove (prov. Oost-Vlaanderen)*, in *Archeologie in Vlaanderen*, 3, 1993, p. 339-357.

6. Onuitgegeven verslag en plannen van Michel Gilté, bewaard in het archief van het Agentschap Onroerend Erfgoed.

7. Ook dit onderzoek is nooit gepubliceerd. Er werd wel een studie uitgevoerd op één van de opgegraven afvalcontexten: VAN DEN HOVE P., *De materiële cultuur van de Norbertijnenabdij in Ninove. Studie van een afvalkuil in relatie tot de Romaans-gotische bouwfase*, (onuitgegeven licentiaatsverhandeling, Katholieke Universiteit Leuven), 1998.

de Vlaamse overheid, waar het toegankelijk is voor raadpleging en bruikleen door onderzoekers en andere geïnteresseerden.⁸ In dit artikel wordt het merendeel van de vondsten evenwel buiten beschouwing gelaten. Een gedetailleerde bespreking ervan zou te ver leiden en valt buiten het opzet van deze studie. Enkel wanneer een bepaalde materiaalcategorie (zoals munten, aardewerk of stenen bouwfragmenten) een relevante bijdrage levert aan de datering van archeologische sporen en bouwfasen wordt er in dit artikel dieper op ingaan. In die gevallen wordt ook het archeologisch spoornummer, waaruit het besproken materiaal afkomstig is, vermeld in voetnoot.

Uitwerking en publicatie

Na het beëindigen van het archeologisch onderzoek beloofde het I.A.P. aan Stad Ninove om in te staan voor een uitwerking en publicatie van de data. Er werd geopteerd voor een interdisciplinaire aanpak waarbij zowel interne onderzoekers als externe experts de verschillende delen van het archeologisch ensemble zouden gaan bestuderen (grondsporen, muren, ceramiek, glas, munten, metalen voorwerpen, resten van fauna en flora, de talrijke menselijke skeletten en de versierde stenen bouwelementen). Het was de bedoeling om de resultaten van al dat onderzoek te bundelen en te publiceren als monografie in de reeks 'Archeologie in Vlaanderen'. Helaas ontbraken de nodige budgetten om deze uitwerking te realiseren en plannen voor een publicatie werden op de lange baan geschoven, een pijnpunt in de Vlaamse archeologie tijdens het laatste decennium van vorige eeuw. Wanneer de archeologische dienst van de Vlaamse overheid vanaf 2003 onderwerp werd van een reeks ingrijpende bestuurlijke hervormingen, belandden alle niet uitgewerkte onderzoeksprojecten in het archief. Later besliste een nieuw management dat onderzoek en publiceren voortaan geen kerntaak meer was van de Vlaamse overheid.

Daarnaast kregen de twee archeologen die toen nog verantwoordelijk waren voor de Ninoofse abdijopgraving een andere functie toegewezen binnen de Vlaamse overheid.⁹ Hierdoor beschikten ze niet meer over de mogelijkheid om tijdens hun professionele werktijd de uitwerking en publicatie van de opgravingsresultaten te voltooien. Als betrokken wetenschappers bleef er vervolgens maar één mogelijkheid over om minstens een deel van de onderzoeksresultaten en enkele belangrijke nieuw verworven inzichten niet te laten verloren gaan. Er werd buiten de professionele werktijd gestaag verder gewerkt aan de uitwerking van dit onderzoek. Helaas botste men daar al snel op een methodologisch plafond. De belangrijkste hindernis die diende genomen te worden was het digitaliseren van alle data. De opgravingen op de abdijsite gebeurden in de jaren '90 nog op een analoge manier: manueel inmeten, veldtekeningen met potlood en papier, fotografische documentatie door middel van diapositieven, zwartwit- en kleurenfoto's. De voornaamste vondsten werden in inkt getekend op kalkpapier. Tot voor enkele jaren bestond de mogelijkheid niet om met persoonlijke middelen de digitale omslag te realiseren van dit opgravingsarchief. De nodige soft- en hardware was gewoonweg te duur. Hierdoor konden een uitwerking en publicatie met eigen middelen lange tijd niet gerealiseerd worden.

Maar doordat heel wat digitale toepassingen de laatste jaren met een gratis toegankelijke opensourcesoftware beschikbaar kwamen, is dit uiteindelijk wel gelukt. Alle veldtekeningen werden in hoge resolutie gescand en door middel van het programma Quantum-GIS gegeorefereerd en gedigitaliseerd. Daarnaast werden ook alle betekenisvolle dia's, foto's en fotonegatieven, sporenlijsten, skeletformulieren en opgravingsdagboeken in hoge resolutie gescand. Een aantal vondsten werden opnieuw gefotografeerd omdat de kwaliteit van de oorspronkelijke negatieven en

8. Het Depot, Gustaaf Levisstraat 45, 1800 Vilvoorde (depot@onroerenderfgoed.be).

9. Archeologen Werner Wouters en Peter Van den Hove werden sinds 2004 achtereenvolgens toegewezen aan de Afdeling Monumenten en Landschappen, het Agentschap RO-Vlaanderen, het Vlaams Instituut voor het Onroerend Erfgoed (VIOE) en tenslotte het huidige Agentschap Onroerend Erfgoed.

diapositieven te laag was. Het digitaliseren en verwerken van al deze data heeft uiteindelijk meerdere jaren in beslag genomen.

Een andere belangrijke doorbraak in het onderzoek naar de abdijsite was de mogelijkheid om tussen 2016 en 2022 een aantal radiokoolstofdateringen te laten uitvoeren op organisch materiaal afkomstig van de opgraving op de abdijsite. Deze optie was vroeger te duur, maar door de toegenomen commercialisering ligt die prijs vandaag veel lager. De resultaten van deze natuurwetenschappelijke analyses lieten toe om een aantal contexten nauwkeurig te dateren. Hierdoor konden enkele belangrijke verbanden gelegd worden. Bijkomend voerde de archeologische dienst van SOLVA recent een gesubsidieerd syntheseonderzoek uit naar menselijke resten van diverse sites uit het zuiden van Oost-Vlaanderen, waaronder ook de abdij van Ninove. In het kader van dit project konden nog eens 5 extra radiokoolstofdateringen uitgevoerd worden op menselijke resten uit de abdij.¹⁰

De resultaten van al deze dateringen hebben een belangrijke bijdrage geleverd aan ons inzicht in de complexe verticale stratigrafie van de abdijsite en het ontrafelen van de bewoningsgeschiedenis op de Koudenberg. In dit artikel worden de voornaamste resultaten voor het eerst gepresenteerd.¹¹ Er wordt daarbij vooral aandacht besteed aan de pre-romaanse sporen, de locatie van de romaanse abdij, de bouw van de romaanse abdijkerk en de topografie van de middeleeuwse parochiekerk. De latere gotische bouwfase wordt in dit artikel slechts beperkt besproken, terwijl de classicistische bouwfase in deze studie helemaal niet aan bod komt.

Topografische situering

De vallei van de Dender is langs beide zijden begrensd door heuvelruggen, kouters genaamd, die zich zo'n 30 tot 40 meter boven zeeniveau bevinden. Ter hoogte van Ninove is de Dendervallei ongeveer een kilometer breed. Vanuit het westen en het noordwesten doorsnijden een hele reeks beken deze heuvelruggen om vervolgens in de Dender uit te monden. Ze zorgen voor een goede drainage van de vruchtbare leemgronden. Wanneer vanaf circa 1000 na Chr. landbouw definitief plaatsvast wordt, worden deze kouters belangrijke landbouwgronden.

Voor de topografie van Ninove is de twaalf kilometer lange Beverbeek van belang, ook wel eens de Herlinckhovebeek of Kloosterbeek genaamd, die te Steenhuize-Wijnhuize ontspringt (als Molenbeek) en op haar weg stroomafwaarts samenvloeit met verschillende zijlopen (fig. 4). Waar de Beverbeek in de Dendervallei duikt, heeft zich op de linkeroever van de Dender de middeleeuwse stad Ninove ontwikkeld. De laatste zijloop van de Beverbeek is de Snoekgracht.

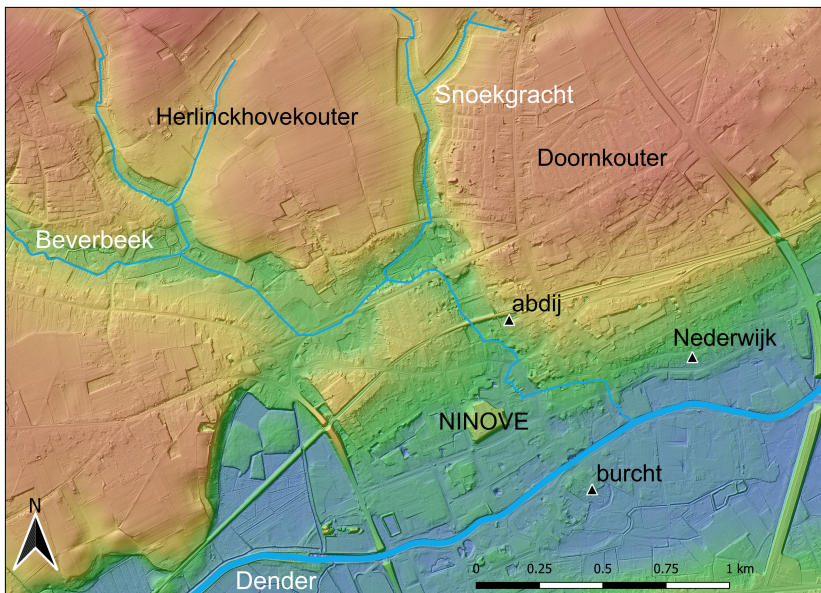
Deze beek ontspringt ter hoogte van het voormalige Hof ter Duyst in het noorden en snijdt zich vervolgens in zuidelijke richting doorheen het leemplateau om net onder Herlinckhove uit te monden in de Beverbeek. De beekvallei van de Snoekgracht vormt een grens tussen de Herlinckhovekouter ten westen en de uitgestrekte Ninove- of Doornkouter onmiddellijk ten oosten van de Snoekgracht.

Op de meest zuidelijke uitloper van deze Doornkouter, net op de rand met de Dendervallei, begonnen de premonstratenzers in 1157 met de bouw van een abdijkerk. De verhevenheid waarop de abdij werd ingeplant maakt deel uit van de Koudenberg of *Caldenberga*. De benaming *Caldenberga* komt voor in een 12de-eeuwse bisschoppelijke oorkonde en gaat zeker terug op het Germaanse *kalda* (koud) wat zoveel betekent als een plaats (berg) die is blootgesteld aan koude winden.¹² Historici gaan er al langer van uit dat de hoger gelegen kouters reeds vrij vroeg belangrijke landbouwgronden

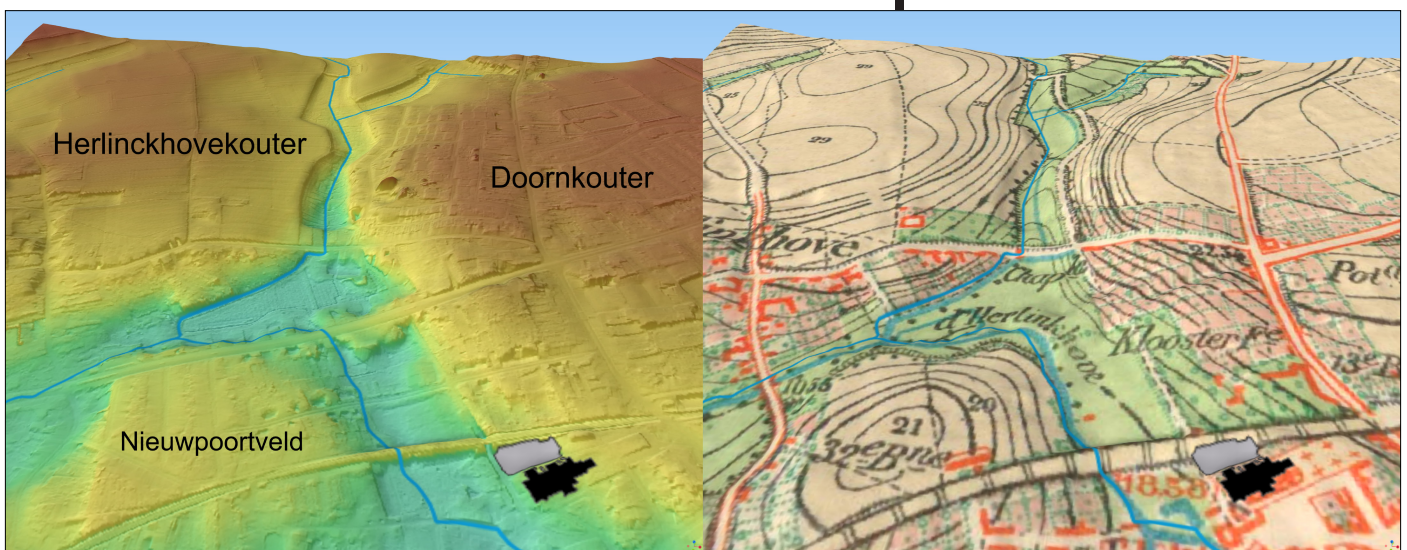
10. *Wat schaft het bot? Een vergelijkend onderzoek naar sociale gelaagdheid van stedelijke en landelijke populaties in Zuid-Oost-Vlaanderen aan de hand van stabiel isotopenonderzoek op menselijk botmateriaal.* Het rapport van dit onderzoek is in voorbereiding.

11. Dit artikel kon er onmogelijk komen zonder de bereidwillige medewerking van: Ann De Bruyne, Koen De Grootte, Anton Eryvynck, Frans Doperé, Brigitte Cooremans, Kristof Haneca, Koen Deforce, Luc Muylaert (†), Frans De Buyser, Luk Beeckmans, Daisy Van Cotthem, Marc Van Meenen, Sylvia Mazereel, Alexis Wielemans, Monique Vanvinckenroye en Kris Vandevorst. De auteurs willen hen daar uitdrukkelijk voor bedanken.

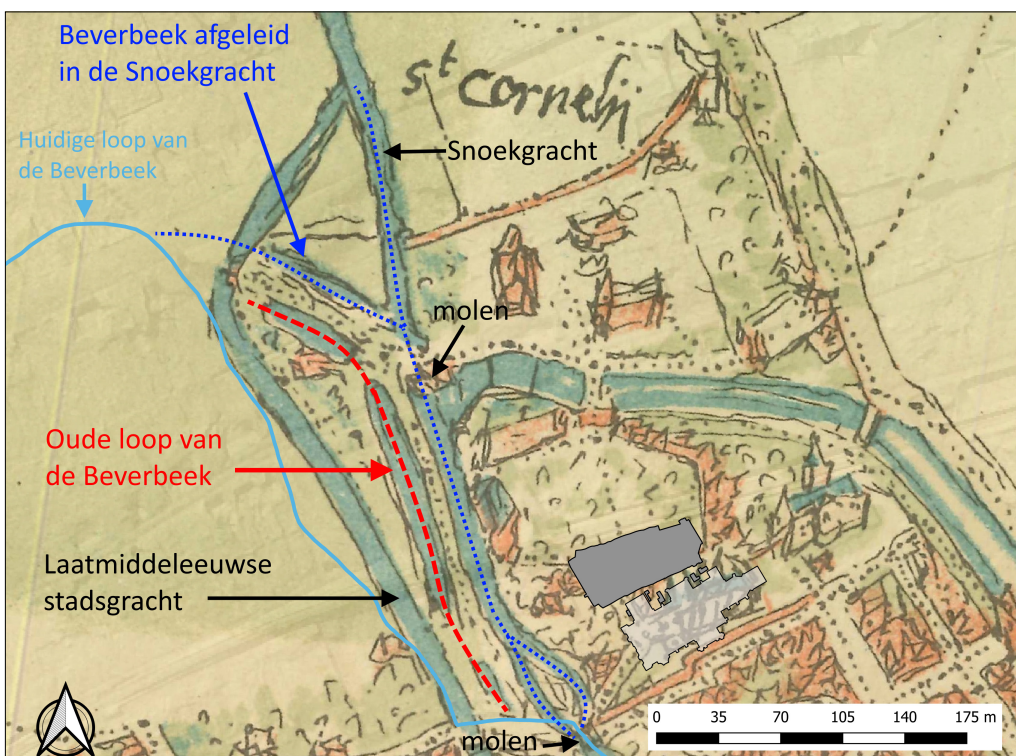
12. GYSSELING M., *Toponymisch woordenboek van België, Nederland, Luxemburg, Noord-Frankrijk en West-Duitsland (vóór 1226)*, deel I A-M, z.p., 1960, p. 575; KEMPENEERS P., *Oostbrabantse plaatsnamen. 6. Kuntich, (Toponymica. Bijdragen en bouwstoffen, uitgegeven door het Instituut voor Naamkunde te Leuven, IX. 6)*, Leuven, 1994, p. 32.

Figuur 4: Topografie van Ninove en omgeving op basis van het Digitaal Hoogtemodel, met de loop van de Beverbeek, de Snoekgracht, de noordelijke kouters en de locatie van de abdij.

Figuur 5: 3D-weergave van het terrein op basis van het Digitaal Hoogtemodel en de topografische kaart uit 1865. Ten westen van de opgraving lag een vrij brede beekvallei, oorspronkelijk gevormd door de Beverbeek én de Snoekgracht.

Figuur 6: Detail uit de gegeoreferende kaart van Deventer, met aanduiding van de opgraving. In het noordwesten wordt de Beverbeek in de Snoekgracht geleid (blauwe stippenlijn). Op deze loop liggen twee watermolens. De oude loop van de Beverbeek, parallel met de Snoekgracht, is aangeduid in rode stippenlijn. De laatmiddeleeuwse stadsgracht (uiterst links) komt nagenoeg overeen met de actuele loop van de Beverbeek, aangeduid in lichtblauw.

waren, wellicht in erfelijk bezit van boeren.¹³ Ook recent archeologisch onderzoek van SOLVA op de sites Outer Stuypenberg en Doorn Noord in Ninove doet vermoeden dat sinds de volle middeleeuwen op deze kouters een open landschap aanwezig was dat al grotendeels in cultuur was gebracht.¹⁴

Onmiddellijk ten westen van de opgraving, waar nu o.a. de Kloosterweg loopt, werd de Koudenberg oorspronkelijk begrensd door een breed ingesneden beekvallei. Die terreinsituatie is vandaag niet meer te herkennen omdat de topografie er te sterk is gewijzigd. In de late middeleeuwen werd de loop van de Beverbeek verlegd in westelijke richting om er als stadsgracht te fungeren. Maar de meest ingrijpende veranderingen gebeurden in de 19de en de 20ste eeuw. Drieëndertig jaar na de afbraak van de abdijgebouwen, in 1855, werd de huidige spoorweg aangelegd. Daarvoor is een deel van het terrein drastisch verhoogd. De huidige Kloosterweg liep aanvankelijk nog over deze spoorweg, maar werd in de 20ste eeuw door een tunnel onder de spoorweg geleid (fig. 3). Een andere drastische ingreep op het beeklandschap ten noordwesten van de site, was de aanleg van de Albertlaan in 1930. Nog eens dertig jaar later werd de huidige Abdijstraat aangelegd. Op de bodemkaart staat deze zone dan ook aangeduid als OT-gronden, waar het bodemprofiel door ingrijpen van de mens sterk is gewijzigd of vernield.¹⁵

Al deze werken zijn zo ingrijpend geweest dat de oorspronkelijke topografie vandaag niet meer met het blote oog te herkennen is. Dat is wel nog mogelijk met het erg nauwkeurige Digitaal Hoogtemodel Vlaanderen (DHM) waarop, door toepassing van Lidar technologie, het microreliëf zichtbaar wordt. Bijkomend biedt ook de *Carte topographique et militaire de la Belgique* uit 1865 nog een waardevol zicht op de oude topografie aan de hand van hoogtelijnen.¹⁶ Door de gegevens uit beide toepassingen te combineren kan zo toch nog een beeld gevormd worden van het oorspronkelijke reliëf (fig. 5). Daarbij valt op dat het terrein op meerdere plaatsen niet alleen sterk is opgehoogd, maar dat er ook op hydrografisch vlak belangrijke wijzigingen zijn gebeurd. De *Carte topographique* en het DHM tonen ten westen van de opgraving een erg breed en laaggelegen alluviaal gebied, dat niet door één enkele beekinsnijding kan zijn gevormd. Het is waarschijnlijker dat de Snoekgracht én de Beverbeek oorspronkelijk parallel met elkaar stroomafwaarts liepen tussen de Koudenberg in het oosten en het eveneens hoger gelegen Nieuwpoortveld in het westen.¹⁷ Zo vormden beide beken op die plaats samen één alluviaal gebied, vooraleer zuidelijker samen te vloeien. Een relict daarvan is nog duidelijk zichtbaar op de kaart van Jacob van Deventer uit 1565 (fig. 6).¹⁸

Ten westen van het abdijbeluik tekent van Deventer gedetailleerd een complex en breed beekgebied met uiterst westelijk de laatmiddeleeuwse stadsgracht (die aansluit op de Geraardsbergse poort in het zuiden en de Snoekgracht in het noorden), onmiddellijk ten oosten daarvan meerdere fragmenten van een oudere beekloop (de oudste loop van de Beverbeek?) en parallel daarmee een beektraject dat wordt gevormd door het samenvloeien van de Beverbeek met de Snoekgracht komende uit het noorden. Het is ook op deze laatste loop dat er door van Deventer twee watermolens worden getekend, in vogelvlucht op een afstand van 220 meter van elkaar.¹⁹ Menselijk ingrijpen zorgde er voor dat op een bepaald ogenblik de Snoekgracht en de Beverbeek veel noordelijker (onder Herlinckhove) zijn gaan samenvloeien. Wanneer dit juist gebeurde, valt moeilijk te bepalen, maar het is wel erg verleidelijk om een dergelijke ingrijpende menselijke interventie, op die plaats in het landschap, te laten samenvallen met de inplanting van watermolens op deze beekloop.

Ook duidelijk herkenbaar op de minuutkaart van Deventer is de aanwezigheid van een verbreding van de loop van de beek, met in het midden een eilandje, net vóór de

13. De abdij van Ninove kon geen of weinig bezittingen verwerven op deze kouters. Ook de heer van Ninove had er in de 10de/11de eeuw slechts geringe eigendommen. Zie hiervoor: VANGASSEN H., *Geschiedenis van Ninove* (deel 1), Ninove, 1949, p. 52 en VANDE WINKEL G., *Over de oorsprong van de stad Ninove*, in *Het Land van Aalst*, 3, 1996, p. 210.

14. DE GRAEVE A. en W. DE MAEYER, *Outer Stuypenberg. Eindverslag*, Erembodegem, 2022, p. 350; De lage densiteit van middeleeuwse sporen, tijdens grootschalig archeologisch onderzoek op de site Doorn Noord te Ninove (2018 en 2020), doet vermoeden dat ook de Doornkouter na de Romeinse periode nagenoeg permanent in gebruik was als een open akkerland. In theorie kan het terrein na de Romeinse periode ook opnieuw bebost zijn geraakt, maar dat achten de auteurs van dit artikel weinig waarschijnlijk (info door archeoloog Bart Cherretté, SOLVA, waarvoor dank).

15. Bodemtype OT staat voor vergraven terrein.

16. Dit is voor België de eerste kaart met hoogtelijnen die punten van gelijke hoogte met elkaar verbinden. Het hoogteverschil tussen de lijnen bedraagt 1 meter. De terreinopnamen voor deze kaart gebeurden tussen 1860 en 1873. De uitgave door het Dépôt de la Guerre gebeurde tussen 1865 en 1880; zie hiervoor LEMOINE-ISABEAU C., *La carte de Belgique et l'Institut cartographique militaire Dépôt de la guerre 1830-1914*, Brussel, 1988.

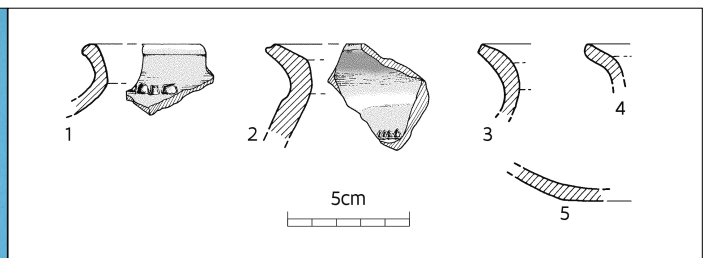
17. Nog aangeduid als *Niepersveldeken* op het primitief kadasterplan. Zie ook VANGASSEN H., *Plaatsnamen te Ninove – Bossen, onbebouwd en bebouwd land*, in *Het Land van Aalst*, 5, 1958, p. 347.

18. Voor de Deventerkaart zie: VANDE WINKEL G. (red.), *Gezicht op de steden Aalst, Ninove en Geraardsbergen. Verklarende teksten bij de uitgave van de originele stadsplattegronden van Jacob van Deventer (circa 1565)*, in *Het Land van Aalst*, 4, 2008, p. 223-315. Hoewel de stadsplattegronden van van Deventer een erg hoge graad van topografische nauwkeurigheid hebben, maakt van Deventer ten noordwesten van Ninove een fout bij het tekenen van de Beverbeek. Komende van Herlinckhove lijkt deze beek plots te stoppen, wat uiteraard onmogelijk is. De Beverbeek mondde uit in de laatmiddeleeuwse stadsgracht zoals ook aangegeven op de kaart van Horenbault (1569-1616) en het plan van De Dijn uit 1621.

19. Meting in QGIS op basis van het georeferenciert Deventerplan. De watermolens zijn het duidelijkst weergegeven op de bijkart bij de netkaart. Zie hiervoor: VAN DE PERRE D. en G. VANDE WINKEL, *Ninove*, in: VANDE WINKEL G. (red.), *Gezicht op de steden Aalst, Ninove en Geraardsbergen (...)*, in *Het Land van Aalst*, 4, 2008, p. 285.

Figuur 7:
Profelfoto van een kuil (1) die wordt doorsneden door de fundamente (2) van de romaanse kerk.

Figuur 8:
Foto en tekening van enkele fragmenten van kogelpotten in lokaal vervaardigd grijs aardewerk. Enkele scherven vertonen een radstempelsversiering op de schouder.

Figuur 9:
Diepe komvormige kuil (1) bovenaan afgedekt door een ploeglaag (2).

onderste van de twee watermolens (fig. 6). Is dit de locatie waar de Beverbeek en de Snoekgracht oorspronkelijk samenvloeiden en die later als een stuwvijver (wijer) is gaan fungeren voor de onderste van de twee watermolens?

De oudste sporen ten noorden van de abdijkerk (10de tot 12de eeuw)

De oudste sporen en structuren die op de abdijsite werden aangetroffen, zijn slechts fragmentair bewaard gebleven. Dit komt omdat de muurfundamenten van zowel de gotische als de classicistische abdij het terrein ten noorden van de abdijkerk sterk hebben vergraven. De oudste grondsporen werden daarbij beschadigd en soms zelf volledig vernield. Slechts op enkele plaatsen zijn er tussen recenter muurwerk oudere grondsporen bewaard gebleven. Bijkomend waren een aantal sporen en structuren beperkt zichtbaar omdat ze zich aan de rand van de opgravingsput bevonden en dus voornamelijk buiten de opgravingszone lagen (onder de huidige Kloosterweg).

Kuilen

Eén van de oudste opgegraven grondsporen bevond zich in een opgravingsput die werd gegraven ten westen van de doopkapel van de huidige kerk. Het betreft een kuil die werd gesneden door de zandstenen fundering van het westwerk van de romaanse abdijkerk (fig. 7).²⁰ De muren van de huidige doopkapel staan gefundeerd op deze romaanse fundamenten, waarvan de bouw werd begonnen in 1157 (fig. 14: 1). Uit de donkergrijze lemige vulling van de kuil konden 27 aardewerkscherven gerecupereerd worden. Eén klein wandfragment met een rozig baksel en bruingele glazuur behoort tot het Maaslands aardewerk. De overige scherven zijn lokaal of regionaal vervaardigd grijs aardewerk. Dit aardewerk is hard gebakken en verschaald met matig fijn tot matig grof zand waarvan de kwartskorrels het oppervlak doorbreken. De randfragmenten van enkele kogelpotten zijn in twee gevallen op de schouder voorzien van een lijn radstempels van driehoekjes en vierkantjes (fig. 8). Dergelijke eenvoudige radstempelversiering op lokaal grijs aardewerk komt voor gedurende de ganse 10de en 11de eeuw.²¹

Op basis van gelijkaardig materiaal uit gedateerde contexten in o.a. Ename en Erembodegem kunnen deze scherven in de 10de tot eerste helft 11de eeuw gedateerd worden.²²

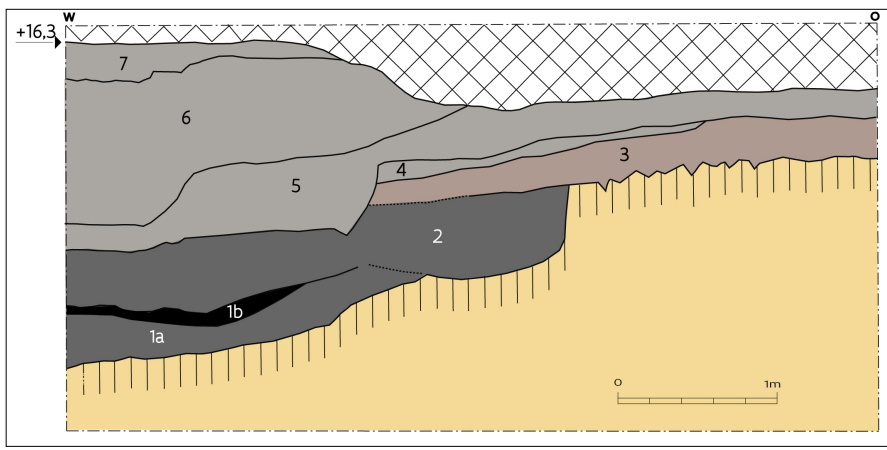
De kuil wordt doorsneden door de fundamenten van het westwerk van de Romaanse abdijkerk en is dus stratigrafisch ouder. De datum 1157 geldt dan ook als een *terminus ante quem* voor de opvulling van de kuilstructuur. Dit is één van de sporen uit het archeologisch onderzoek die wijzen op menselijke aanwezigheid op de Koudenberg vooraleer de abdijkerk er werd ingeplant.

In het uiterste westelijke deel van de opgraving werden nog een beperkt aantal diepe komvormige kuilen opgegraven (fig. 9). Uit de vrij homogene donkergrijze vulling kwam niet het minste materiaal, waardoor er ook moeilijk een interpretatie en datering kan gegeven worden aan deze structuren. In de wetenschappelijke literatuur worden dergelijke sporen wel eens als extractiekuil geïnterpreteerd, aangelegd in functie van het optrekken van gebouwen in vakwerk. Ze zijn in ieder geval stratigrafisch ouder dan de 12de eeuw omdat ze worden afgedekt door een ploeglaag die op meerdere plaatsen in de opgraving is herkend, onder en tussen de latere abdijsite. Deze ploeglaag hangt samen met een periode waarbij het terrein ten noorden van de abdijkerk in gebruik was als akkerland, een fase die kan gedateerd worden in de 12de en in de 13de eeuw (cf. *infra*).

20. NA98, spoornummer 193.

21. In de 12de eeuw wordt deze versiering grotendeels vervangen door versiering met vingerindrukken op de rand: DE GROOTE K., *Middeleeuws aardewerk in Vlaanderen. Deel I.*, (Relicta Monografieën 1), Brussel, 2008, p. 139, 208 en 222.

22. DE GROOTE K. 2008, p. 196-222; DE GROOTE K., *L'évolution de la céramique dans la vallée de l'Escaut (Flandre) du IXe au XIIe siècle : Interprétations culturelles, sociales et économiques*, in V. HINCKER en P. HUSI (éds.), *La céramique du haut Moyen Age (Ve-Xe siècles) dans la nord-ouest de l'Europe. Bilan et perspectives dix ans après le colloque d'Outreau. Actes du Colloque de Caen 2004*, Condé-sur-Noireau, 2006, p. 250-253 en fig. 3-8 ; VERBRUGGE A., DE GRAEVE A. en B. CHERRETTE, *Erembodegem Zuid IV Fase 3. Archeologisch onderzoek januari - mei 2011*, (Solva - Archeologie Rapport, 27), Erpe-Mere, 2013, p. 65-68 en fig. 51-52.

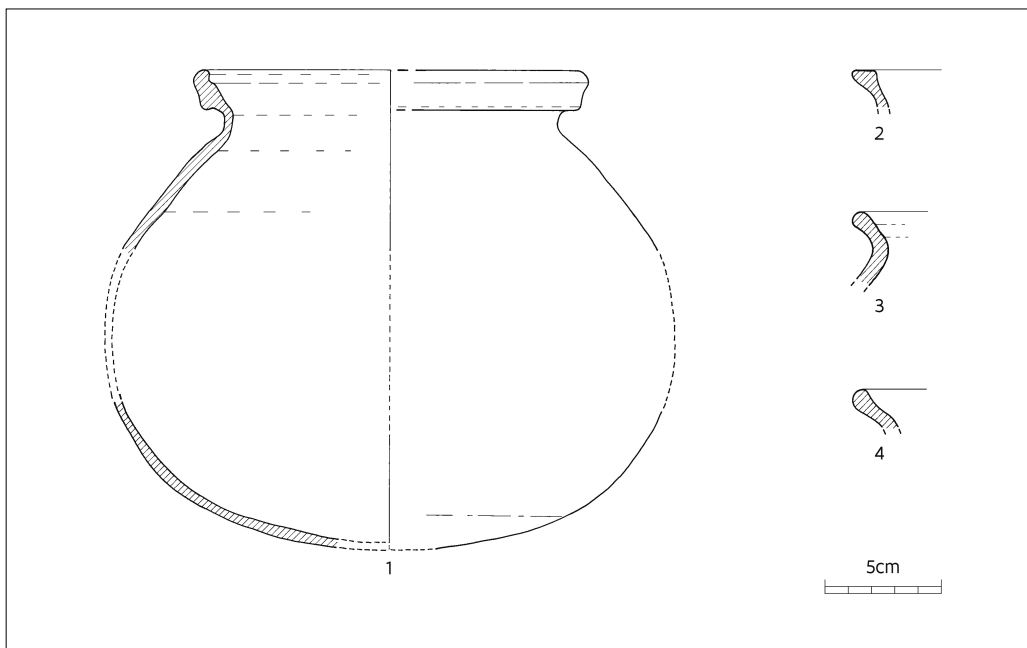
Figuur 10: Profieltekening van coupe III met: (1) oudste 'grachtfase'; (2) verbreding van de 'gracht'; (3) ploeglaag, (4) ophogingslaag, (5-7) laatmiddeleeuwse vergravingen.

Figuur 11: Foto van coupe I, aangelegd in de 'grachtstructuur'. Bovenaan links is een deel van de kasseweg zichtbaar die later bovenop de gedempte gracht werd aangelegd.

Figuur 12: Aangepunte stam van een eik die binnen de grachttrand in de grond werd geheid.

Figuur 13: Kogelpot en drie randen van kogelpotten in grijs aardewerk.

Grachtstructuur

Tijdens de opgravingscampagne van 1998 werd in het uiterste westen van de opgravingsput, (onmiddellijk ten oosten van de huidige Kloosterweg) de rand van een erg brede en meer dan 2 meter diepe waterhoudende structuur aangesneden die aanvankelijk als een “gracht” geïnterpreteerd werd (fig. 14: 3).²³ De rand van dit spoor had een noordoost-zuidwest oriëntatie en bevond zich grotendeels onder het muurwerk van zowel de laatmiddeleeuwse als de classicistische westgevel. Hierdoor kon de grachtvulling niet exhaustief onderzocht worden. Om toch zo veel mogelijk informatie in te winnen werden er, waar de terreinsituatie dat toeliet, drie doorsnedes gemaakt op de rand van de gracht: een noordelijke, een centrale en een zuidelijke doorsnede of coupe (fig. 14: C1, C2 en C3). Slechts in de meest zuidelijke doorsnede kon, over een lengte van ca. 3 meter en een diepte van ca. 1m80 tot 2m20, de “grachtstructuur” in profiel opgetekend worden (fig. 10). De twee andere coupes konden omwille van technische en praktische redenen (o.a. de aanwezigheid van grondwater) niet zo diep en zo breed uitgegraven worden (fig. 11). De grachtrand loopt verder in westelijke en zuidwestelijke richting onder de huidige Kloosterweg, waar in 1998 geen onderzoek kon worden verricht.

In het opgetekend profiel van de meest zuidelijk aangelegde coupe kunnen twee fasen waargenomen worden: de oudste grachtvulling heeft een donkergrijze tot zwartgrijze gereduceerde kleur (fig. 10: 1a) en wordt afgedekt door een lensvormige zwarte humeuze laag die zeer rijk is aan organisch materiaal (fig. 10: 1b). De humeuze laag lijkt te wijzen op periodiek stilstaand water. De rand van de gracht is in een tweede fase uitgegraven en een stuk verbreed (fig. 10: 2). De vulling van de tweede grachtfase heeft een eerder homogene grijze tot donkergrijze kleur en lijkt vrij snel tot stand te zijn gekomen. Ter hoogte van deze verbreding werd in de centraal aangelegde coupe een indrukwekkende ronde houten paal aangetroffen die zich verticaal in de bodem bevond (fig. 12). Het gaat om de stam van een volledige eik, 2m70 lang en 55 cm in diameter. De boomstam was onderaan vierzijdig aangepunt (door middel van een zaag) en werd in zijn geheel in de grond geheel binnen de rand van de grachtstructuur (fig. 14: 4). Een dendrochronologisch onderzoek van de jaarringen, in een poging om de kapdatum te bepalen, leverde helaas geen resultaat op. Het patroon van de opgemeten jaarringen vertoonde geen overeenkomst met de beschikbare referentiekaders.²⁴ Omdat het spinthout nog aanwezig was, werd vervolgens geprobeerd om door middel van een radiokoolstofdatering op de jongste groeiing de kapdatum te bepalen. Dit gaf als resultaat een vrij brede datering tussen 1045 en 1228 na. Chr.²⁵

Enkele zeefstalen uit de grachtvulling leverden naast 194 aardewerkfragmenten, ook dierlijk bot, enkele verbrande brokken huttenleem en afval van leerbewerking op (kleine snippers versneden leder). Het scherfmateriaal uit de grachtvulling is van verschillende ouderdom. Twee kleine wandfragmenten in witbakkend aardewerk en met op de buitenzijde een paarsrode beschildering behoren tot het Rijnlands roodbeschilderd aardewerk. Drie andere kleine wandscherven met sporadisch geel glazuur op de buitenzijde én een bodemfragment in een lichtroze baksel, mogen tot het Maaslands aardewerk gerekend worden. De overige scherven zijn allemaal reducerend gebakken met een grijze tot donkergrijze kleur en behoren tot het lokaal grijs aardewerk. Verschillende fragmenten hebben een nog vrij grove zandige verschraling. Drie scherven hebben een eenvoudige radstempelversiering. Eén wandscherf vertoont een naar buiten uitgeduwde knobbel (of uitstulping) die op de buitenzijde licht is samengeknepen. Deze versieringstechniek op grijs aardewerk werd overgenomen van geïmporteerde ceramiek uit Noord-Frankrijk.²⁶ Al deze aardewerkfragmenten kunnen in de 10de of 11de eeuw gedateerd worden en komen voornamelijk uit

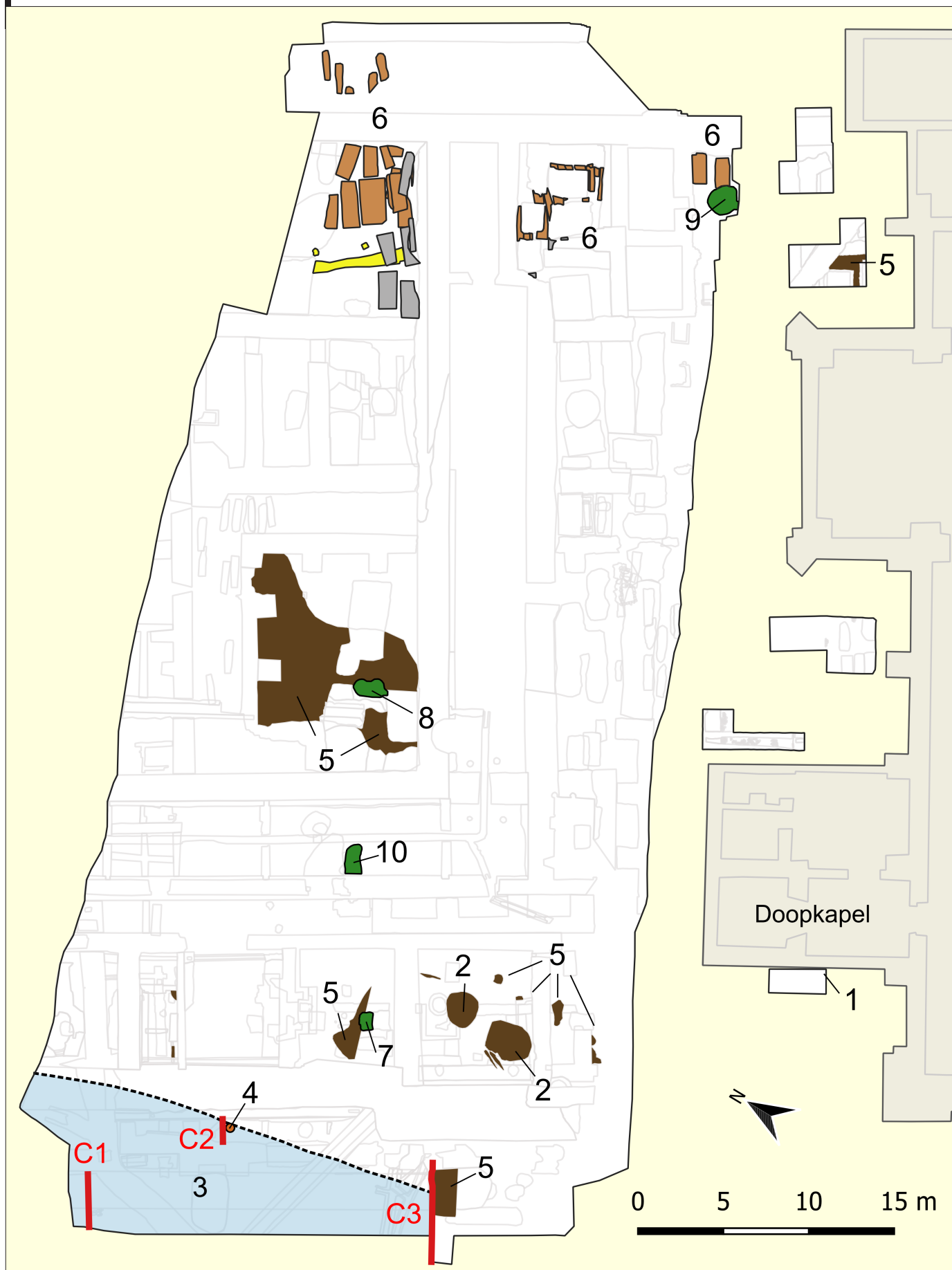
23. NA98, spoorrrs. 189, 269 en 270.

24. De stam was afkomstig van een vrijstaande zomereik. HOUBRECHTS D., *Analyse dendrochronologique d'échantillons provenant de l'abbaye de Ninove*, Laboratoire de dendrochronologie Université de Liège, Luik, 1999.

25. RICH-24773: 880±30 BP (95,4% probabilité). Alle in dit artikel besproken 14C-dateringen zijn uitgevoerd door het Koninklijk Instituut voor het Kunstpatrimonium en gekalibreerd met OxCal (<https://c14.arch.ox.ac.uk/oxcal.html>).

26. DE GROOTE K., *Middeleeuwse aardewerk ...* (deel II: bijlagen), plaat 15, nr. 9; DE GROOTE K., *The influence of imported wares on the local pottery in medieval Flanders (10th-15th centuries)*, In: HELMI G., SCHOLKMANN B. & UNTERMANN M. (ed.), *Medieval Europe Basel 2002. 3rd International Conference of Medieval and Later Archaeology. Preprinted Papers Volume 1*, Hertingen, 2002, p. 264.

Figuur 14:
 Allesporenplan van de opgraving met aanduiding van: (1- 2) kuilen, (3) gracht, (4) paal, (5)
 verspreide sporen van een ploeglaag, (6) begraving, (7-9) afvalkuilen, (10) kadaverkuil.
 De doorsneden (coupes) doorheen de gracht zijn aangeduid in het rood (C1-C3).

de onderste vulling. Ze zijn erg vergelijkbaar met het aardewerk uit de eerder besproken kuilvulling (zie fig. 8). Uit de onderste grachtvulling werden ook grote en kleinere resten dierlijk bot gerecupereerd. De zeefstalen leverden verschillende vissoorten op: zoetwatervis (steur, zeelt, blankvoorn, karper, paling, baars en snoek) maar ook zeevis (haring, schelvis en platvis), wat duidelijk op consumptie wijst. Op het onderbeen (*tibia*) van een paard uit de onderste grachtvulling werd een radiokoolstofdatering uitgevoerd. Dit gaf als resultaat een ouderdom tussen 992-1149 na Chr.²⁷

Uit de bovenste vulling van de “grachtstructuur” komen enkele randen van kogelpotten in grijs aardewerk, waaronder een rand met dekselgeul. Deze aardewerkfragmenten zijn recenter en zijn algemeen in de 12de tot 13de eeuw te dateren (fig. 13).²⁸ Ook een fragment van een slecht doorbakken platte daktegels uit de bovenste vulling kan ten vroegste rond 1200 gedateerd worden. Opvallend is het ontbreken van rood aardewerk en protosteengoed in het geheel van de grachtvulling. Dit pleit er voor dat de grachtstructuur op deze plaats wellicht al vóór het midden van de 13de eeuw was opgevuld. Een interessant gegeven is dat in de bovenste vulling ook een ijzeren *stilus* (een puntvormige stift met afgeplat uiteinde) werd aangetroffen waarmee in de middeleeuwen op wastafeltjes werd geschreven. Dit gebruik werd onder meer door de kloosters en abdijen overgeleverd van de klassieke oudheid tot in de middeleeuwen. Het voorkomen van een dergelijke schrijfstift kan er op wijzen dat er reeds een abdijsamenleving op de Koudenberg aanwezig was op het ogenblik dat de opvulling tot stand kwam.

Interpretatie

De rand van deze “grachtstructuur” bevindt zich op ongeveer 90 meter ten oosten van de huidige (ondergrondse) loop van de Beverbeek. Aanvankelijk werd deze structuur als de rand van een kunstmatige, doormensenhanden uitgegraven, waterhoudende gracht geïnterpreteerd waarvan de andere zijde zich onder of ten westen van de Kloosterweg bevond. Maar op basis van grootschalig archeologisch onderzoek dat recent werd uitgevoerd ter hoogte van de Kloosterweg en op het perceel onmiddellijk ten westen ervan, is deze interpretatie nog moeilijk houdbaar.²⁹ Er werd tijdens die onderzoeken immers nergens een tegenhanger van deze ‘grachtrand’ teruggevonden. Het is waarschijnlijker dat het hier om de rand van een veel bredere en waterhoudende natuurlijke depressie in het landschap gaat, die door later menselijk ingrijpen werd gewijzigd en uiteindelijk opgevuld, ten laatste in de eerste helft van de 13de eeuw.

In combinatie met de oorspronkelijke microtopografie van het terrein (zoals die kan gereconstrueerd worden op basis van het DHM en de *Carte topographique et militaire de la Belgique* uit 1865), én in combinatie met wat nog is weergegeven op het Deventerplan, bevindt men zich hier wellicht op de uiterst oostelijke rand van een oude loop van de Snoekgracht/Beverbeek of een plaatselijke verbreding (of meander) van diezelfde beekloop.

Zoals in de topografische situering van dit artikel (cf. *supra*) reeds werd aangehaald moet de Snoekgracht oorspronkelijk parallel ten oosten van de Beverbeek gelopen hebben. Beide beken vormden samen een breed alluviaal gebied tussen de Koudenberg (in het oosten) en het Nieuwpoortveld (in het westen), vooraleer ze zuidelijker samenvloeiden. Door menselijk ingrijpen werd de Beverbeek op een bepaald ogenblik meer noordelijk in de oorspronkelijke loop van de Snoekgracht geleid. Relicten van deze complexe hydrografische situatie zijn nog duidelijk waarneembaar op het Deventerplan (fig. 6). Op de nieuwe loop van de Beverbeek/Snoekgracht bevonden

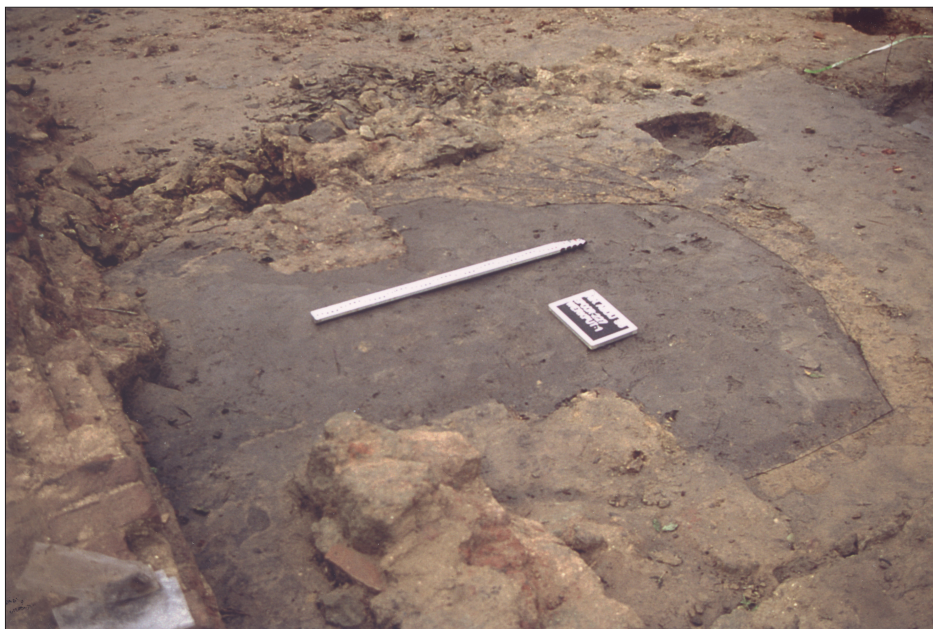
27. KIA-20495: 1000±20BP (95,4% probabiliteit).

28. Dit materiaal is o.a. vergelijkbaar met aardewerk uit Aalst en Moorsel. Zie hiervoor: DE GROOTE K. (e.a.), *Op zoek naar de oudste middeleeuwse bewoning aan de Grote Markt te Aalst (prov. Oost-Vlaanderen). Het onderzoek van afval- en beerkuilen uit de twaalfde tot de veertiende eeuw*, (*Relicta*, 4), 2009, p. 145-153; PIETERS M. (e.a.), *Tussen kapel en kerk (...)*, p. 137-142; DE GROOTE K. & MOENS J. (red.), *Archeologie en geschiedenis van een middeleeuwse woonwijk onder de Hopmarkt te Aalst*, (*Relicta Monografieën* 16), Brussel, 2018, p. 121-122 en tabel 12, types A231 en A232.

29. Onderzoek van RAAP (april tot juni 2019) en van SOLVA (oktober 2022 tot mei 2023).

Figuur 15: Projectie van de opgraving, de 'gracht' en het grondplan van de romaanse kerk op een gegeorefereerde versie van het plan *Situs Fundamentalis*. De opgegraven volmiddeleeuwse 'gracht' (blauw) situeert zich op enkel tientallen meters ten noordoosten van waar zich de latere 17de-eeuwse stuwvijver van de abdijswatermolen bevond.

Figuur 16: Restanten van een donkere ploeglaag zijn op enkele plaatsen bewaard gebleven tussen de fundamente van de abdijs.

Figuur 17: Detailfoto van de ploegsporen (3) zichtbaar in doorsnede III.

zich, zoals eerder vermeld, twee watermolens: één ten zuiden van Herlinckhove en één ten noorden van de middeleeuwse stad Ninove.

De tijdens de opgravingen aangesneden “grachtstructuur” heeft dus wellicht een natuurlijke oorsprong als beekrand die met zekerheid open lag in de 11de en 12de eeuw. De datering van het materiaal uit de vulling en de radiokoolstofdatering op het dierlijk bot wijzen daar op. Het aanwezige materiaal toont bovendien ook ontegensprekelijk aan dat er op dat ogenblik al menselijke bewoning was in de onmiddellijke omgeving van de Koudenberg. Hiervan getuigen niet alleen het aardewerk maar ook de fragmenten verbrande huttenleem, de aanwezigheid van zeevis en sporen van een artisanale activiteit als lederbewerking.

In de loop van de 12de eeuw werd de oever uitgegraven en verbreed (fig. 10). Tijdens deze fase werd binnen de rand van de “grachtstructuur” een enorme paalfundering in de grond geheid die onderdeel moet zijn geweest van een erg stevige constructie. Doordat de rand van de gracht slechts op 3 plaatsen beperkt kon worden onderzocht, mag niet uitgesloten worden dat er zich in de onmiddellijke omgeving meerdere ingeheide houten palen bevonden, maar zeker is dat niet. De juiste functie en betekenis van deze houten paalfundering is niet gekend omdat precieze contextuele informatie ontbreekt. Maar het is aannemelijk dat de rand op dat ogenblik al in verbinding stond met een voorloper van de watermolen die zich enkele tientallen meters stroomafwaarts situeert. De inplanting van middeleeuwse watermolens ging gepaard met belangrijke ingrepen in het landschap, het aanpassen van de omgeving, het opstuwen van water en het verstevigen van oevers.³⁰ De 12de-eeuwse uitgraving kan te maken hebben met de aanleg van een spaar- of stuwvijver, een zogeheten wijer. Dit is een spaarbekken bovenstrooms van een watermolen die de functie van buffer vervult, zodat er steeds voldoende water beschikbaar is. Vaak heeft een wijer ook een nevenfunctie als visvijver. De zware houten paalfundering is mogelijk onderdeel van een waterbouwkundige constructie die op een of andere manier aan de wijer verbonden was. Dit alles doet ook vermoeden dat er onmiddellijk ten zuidwesten van de Koudenberg reeds vrij vroeg een watermolen aanwezig was, hoogst waarschijnlijk vóór de bouw van de abdij en abdijkerk in 1157 (cf. infra).

De opvullingslagen zijn op het einde van de 12de of in het begin van de 13de eeuw tot stand gekomen, in ieder geval vóór de volle 13de eeuw. Stratigrafisch wordt de opvulling ook afgedekt door een 20 tot 30 cm dikke ploeg- of akkerlaag (fig. 10) die hieronder besproken wordt. Het lijkt er dan ook op dat de kloosterlingen, ter hoogte van de huidige Kloosterweg, in het begin van de 13de eeuw plaats hebben proberen te winnen door de aanwezige depressie op te vullen en de rand ervan enkele tientallen meters te verplaatsen in een meer westelijke en zuidwestelijke richting. Daardoor ontstond er meer ruimte tussen het westwerk van de middeleeuwse abdijkerk en de loop van de Beverbeek/Snoekgracht. Op die vrijgekomen plaats tekent het plan van Philips de Dijn ca. 1620 o.a. een primitief poortgebouw met daarnaast een stuwvijver (fig. 32). Eenzelfde situatie is ook weergegeven op de *Situs Fundamentalis* (ca. 1623).³¹ De rand van de *vijver* die staat aangeduid op dit laatste plan is de stuwvijver of wijer van de abdijmolen in de 17de eeuw. Wanneer men de opgravingsresultaten projecteert op het grondplan van de *Situs Fundamentalis* (fig. 15) dan wordt duidelijk dat het onderzoek in 1998 wellicht de rand heeft aangesneden van de volmiddeleeuwse voorloper van deze 17de-eeuwse stuwvijver.

30. BAUTERS P., *Van zadelsteen tot zetelkruier. Tweeduizend jaar molens in Vlaanderen. Boek 1*, Gent, 1998, p. 85.

31. Voor dit plan zie ook: VAN DE PERRE D., *De bouw van de huidige kerk, 1623-1723. Van gotiek tot barok, een moeizame evolutie*, in *De premonstratenzerabdij van Ninove (1137-1796). Catalogus van de tentoonstelling over Kerk en Patroonheiligen*, Ninove, 1985, p. 24-28 en VAN DE PERRE D., *De relatie tussen parochie en abdij te Ninove. Inzonderheid in de periode 1585-1638*, in *Het Land van Aalst*, 3-4, 1985, p. 156 e.v.

Figuur 18: Overzicht van de begraving in het oostelijke deel van de opgraving. Tussen de muren van de classicistische abdij (in het rood) zijn nog drie clusters van graven bewaard gebleven. In het geel de oostvleugel van de gotische abdij, in het blauw de noodkapel. Ten westen van de oudste begraving een greppel (1) en de twee paalkuilen (2)

Figuur 19: Foto van enkele van de oudste grafkuilen (1), in het westen begrensd door een greppel (2).

Figuur 20: Een begraving in een grote kuil zonder kist in het noordoosten van het grafveld.

Gebruik als akkerland

In de opgraving werd op een tiental plaatsen een 20 cm dikke, vrij homogene grijze tot donkergrijze laag aangetroffen, doorspekt met kleine houtskoolpartikels (fig. 16). Door de aanwezigheid van talrijke bewerkingssporen liet deze laag zich gemakkelijk herkennen als een oude begraven akkerlaag. De ploegsporen tekenden zich vaak af in het opgravingsvlak als asymmetrische lange smalle zwarte lijnen. Ook in het hierboven besproken profiel van de beekrand tekende deze laag zich met een scherpe ondergrens duidelijk af (fig. 10), waarbij onderaan V-vormige sporen in het profiel te zien zijn. Deze werden veroorzaakt door het insnijden van de scherpe ploegpunt in de onderliggende onaangerode moederbodem (fig. 17).³² Uit deze laag kon slechts een handvol sterk gefragmenteerd grijs aardewerk gerecupereerd worden, wat dierlijke botfragmentjes en kleine brokjes verbrande huttenleem. Het louter voorkomen van sterk gefragmenteerd materiaal is trouwens te correleren met ploeg- of spitactiviteiten die een sterke fragmentatie in de hand werken.³³

Deze ploeglaag strekte zich oorspronkelijk uit over het grootste deel van het terrein ten noorden van de abdijkerk, maar is vooral centraal en westelijk bewaard gebleven tussen de latere abdijfundamenten (fig. 14: 5). Dat komt omdat het terrein van de Koudenberg oorspronkelijk sterk afhelde van oost naar west, richting de Beverbeek/Snoekgracht. Door natuurlijke sedimentatie was de ploeglaag westelijk dus wellicht iets dikker. En door de aanwezigheid van een aantal ophogings- en nivelleringslagen zijn delen van deze ploeglaag in het westelijk gedeelte van de opgravingsput ook beter bewaard gebleven. Door hellingserosie en latere bouwfasen zijn er in het oostelijk deel van de opgravingsput nauwelijks sporen van deze laag bewaard.

De ploeglaag hangt samen met een periode van meer dan twee eeuwen waarin het terrein op de Koudenberg in gebruik was als akkerland. Recent onderzoek door archeologen van SOLVA, ter hoogte van de doopkapel van de huidige kerk, laat toe om de aanvang van deze akkerlandfase ten laatste in de eerste helft van de 12de eeuw te plaatsen.³⁴ Maar ook een datering van de ploeglaag in de 11de eeuw niet uit te sluiten, rekening houdend met het voorkomen van mogelijk 10de-eeuws scherfmateriaal in de onmiddellijke omgeving. De exploitatie als akker ten noorden van de abdijkerk is gestopt op het einde van de 13de of in de loop van de 14de eeuw. Uit één van de ophogingslagen die de ploeglaag tegen de Kloosterweg afdekt kon een munt gerecupereerd worden. Het betreft een biljoenen denier uit het hertogdom Bretagne, geslagen in Vannes, op naam van Jan I Le Roux (1237-1286).³⁵ De ploeglaag wordt verder ook doorsneden door twee afvalkuilen: één ervan kan door middel van een radiokoolstofdatering globaal in de 14de eeuw gedateerd worden, de andere context kan op basis van aardewerk in het midden of de tweede helft van de 14de eeuw gedateerd worden. Beide afvalkuilen hangen samen met een volgende fase waarbij het terrein ten noorden van de kerk een andere invulling kreeg (cf. *infra*).

Een begraafplaats uit de 10de en 11de eeuw

Tijdens het archeologisch onderzoek in 1993 werd aan de uiterst oostelijke rand van de opgravingsput een begraafplaats aangesneden (fig. 14: 6). De graven bevonden zich onmiddellijk ten oosten van de oostelijke vleugel van de laatmiddeleeuwse gotische abdij, waarin zich o.a. de kapittelzaal en de sacristie bevonden. De ganse zone is deels overbouwd door de zogenaamde noodkapel (opgericht na de godsdienstoorlogen) en voor een groot deel door de recentste classicistische abdijfase (fig. 18). De baksteenmuren van de 18de-eeuwse bouwphase hebben het merendeel van de grafkuilen verstoord, waardoor er in de meeste gevallen slechts een

32. LIMBREY S., *Soil Science and Archaeology*, Londen, 1975, p. 332; GOLDBERG P. en R. MACPHAIL, *Practical and Theoretical Geoarchaeology*, Oxford, 2006, p. 202-207.

33. PIETERS M. (e.a.), *Van akkerland tot Heilige Geestkapel. Een kijk op de evolutie van de bewoningsgeschiedenis in de Kattestraat te Aalst (prov. Oost-Vlaanderen)*, in *Archeologie in Vlaanderen*, 3, 1993, p. 302-303.

34. Een monnikengraf, aangelegd doorheen deze ploeglaag, kon door middel van radiokoolstofdatering gedateerd worden tussen 1020 en 1160 AD (RICH-34049: 959±26BP; 95,4% probabiliteit). De ploeglaag is dus ouder. Mededeling van archeoloog Wouter De Maeyer, waarvoor dank.

35. NA98, spoornr. 175. De munten uit de opgraving werden gedetermineerd door Luk Beckmans en Frans De Buyser.

onvolledig skelet bewaard is gebleven. Een deel van de graven zijn laatmiddeleeuwse kistbegrovingen. Ze hebben een noordoost-zuidwest oriëntatie en dateren uit de 15de eeuw of later vermits ze o.a. de funderingsinsteek van de gotische kapittelzaal oversnijden.

Binnende begraafplaats was echter een grote groep graven aanwezig met een duidelijk afwijkende morfologie. Ze kenmerkten zich door grote rechthoekige in de leem uitgegraven kuilen met begravingen zonder kist, en met soms een licht afwijkende oriëntatie. Stratigrafisch is deze groep van graven ouder dan de kistbegrovingen. Van dit grafveld zijn er drie clusters met graven bewaard gebleven tussen latere bouwfasen van de noodkapel en de 18de-eeuwse classicistische abdij. Een noordelijke cluster van 24 graven is het best bewaard (fig. 18: I). Hier konden ook enkele grote rechthoekige grafkuilen volledig blootgelegd en opgegraven worden (fig. 19 en 20). Een tweede cluster van eveneens 24 graven bevond zich iets zuidelijker. Hier zijn de begravingen zéér slecht bewaard tussen 18de-eeuwse baksteenfundamenten in (fig. 18: II). Geen enkele grafkuil kon volledig ingemeten worden en uit slechts 16 van de 24 grafkuilen konden fragmenten van skeletmateriaal gerecupereerd worden. Nog meer zuidwaarts zijn er tenslotte nog twee graven bewaard gebleven (fig. 18: III) die stratigrafisch ook tot dit grafveld moeten worden gerekend (derde cluster). Ze zijn overbouwd door de latere noodkapel. Van één van deze twee graven waren alleen de bovenbenen bewaard. De rest van het skelet was enkel nog als een lijksilhouet waarneembaar in het opgravingsvlak. Deze slechte bewaringstoestand in een leembodem wijst op een hoge ouderdom van het graf.

In het noordwesten wordt deze oudste groep van begravingen begrensd door een greppel, die nog over enkele meters kon worden opgetekend, en een noordwest-zuidoost oriëntatie heeft (fig. 18: 1). De opvulling van de greppel bestond uit een grijze tot geelbruine leem, houtskoolpartikels, brokjes groene zandsteen, brokjes verbrande leem en een fragment van een daktegel. Op twee plaatsen parallel aan de binnenzijde van de gracht werd een kleine paalkuil herkend, mogelijk te beschouwen als het restant van een omheining (fig. 18: 2). Ten westen van de greppel werd geen enkel kuilgraf aangetroffen (wel kistbegrovingen die aansluiten bij de gotische abdijfase). De afwezigheid van sedimentatielagen wijst er op dat de greppel goed werd onderhouden. Het is ook duidelijk dat minstens drie van de kuilgraven uit de noordelijke cluster met de korte zijde georiënteerd waren op deze greppel (fig. 19). De greppel was dus zeker aanwezig op het ogenblik dat deze grafkuilen werden uitgegraven. Door het ontbreken van dateerbaar aardewerk is het moeilijk om te bepalen wanneer juist deze afbakening haar functie verloor. De aanwezigheid van een fragment van een middeleeuwse daktegel in de vulling doet vermoeden dat dit alvast niet vóór 1200 is gebeurd.

In het oostelijk deel van de opgravingsput is de periferie van een oude begraafplaats aangesneden, met een precieze begrenzing ten westen ervan. Het is duidelijk dat het aangesneden grafveld doorloopt in oostelijke richting. In die zone kon er evenwel geen archeologisch onderzoek verricht worden.

Datering van de graven

Volgens historische bronnen begon de bouw van de abdijkerk op de Koudenberg in 1157. In 1166 zouden de kloosterlingen al hun intrek hebben genomen in de kloostergebouwen.³⁶ In de 12de en 13de eeuw was de voornaamste begraafplaats voor monniken van de Ninoofse abdij vooral het kerkhof in openlucht en niet de kerk of het kloosterpand.³⁷ Omwille van de stratigrafische positie van de begravingen,

36. VAN DE PERRE D., *Geschreven bronnen over de bouw van de eerste Ninoofse abdijkerk (1137-1185)*, in *Het Land van Aalst*, 1, 2018, p. 69-82.

37. VAN DE PERRE D., *De culturele horizon van het middeleeuws kerkgebouw (12de-16de eeuw) in het bijzonder bij de Premonstratenzers. Vergelijkende cultuurhistorische studie van zijn intellectuele en functionele context*, onuitgegeven doctoraatsthesis aan de Katholieke Universiteit Leuven, Leuven, 1998, p. 282.

de grafmorfologie en de bestaande historische bronnen, werd er aanvankelijk van uitgegaan dat de opgegraven begraafplaats een monnikengrafveld was, dat bij de oudste (romaanse) abdijfase hoorde. Het leek dan ook logisch om deze begravingen ten vroegste in het midden en de tweede helft van de 12de eeuw te dateren.³⁸

Recent radiokoolstof onderzoek dat werd uitgevoerd op verschillende skeletten uit de drie opgegraven clusters (in totaal acht dateringen) toont echter ontegensprekelijk aan dat deze begraafplaats aanzienlijk ouder is dan aanvankelijk gedacht en niet tot de romaanse abdijfase kan behoord hebben (fig. 21). Zes radiokoolstofdateringen geven een resultaat in de 10de eeuw, 11de eeuw en eerste helft van de 12de eeuw.³⁹ Deze graven dateren met zekerheid van vóór de bouw van de abdijkerk in 1157. Een zevende datering gaf een resultaat tussen 1032-1166 na Chr.⁴⁰, de achtste en laatste datering gaf een resultaat tussen 1301-1403 na Chr.⁴¹ Een belangrijke bijkomende vaststelling met betrekking tot deze vroege dateringsresultaten is het feit dat tijdens het archeologisch onderzoek enkel de periferie van deze begraafplaats is aangesneden. Het grafveld strekte zich verder uit in oostelijke richting. Het mag dan ook niet uitgesloten worden dat er meer oostelijk een nog oudere kern van begraving aanwezig is, die mogelijk teruggaat tot de 9de eeuw of vroeger. Belangwekkend is dat dit ook de zone is waar zich tot in het eerste kwart van de 19de eeuw de parochiekerk van Ninove bevond. De eerste steenlegging van deze (tweede) parochiekerk had plaats in juni 1222.⁴² Algemeen wordt aangenomen dat de eerste en oudste parochiekerk van Ninove zich in de Nederwijk bevond (fig. 4).

Conclusie

De toepassing van radiokoolstofdateringen op skeletmateriaal uit het archeologisch onderzoek zorgt onverwacht voor een nieuw chronologisch kader. Op de Koudenberg is een begraafplaats aanwezig die ouder is dan de premonstratenzerabdij en teruggaat tot minstens de late 10de eeuw of de vroege 11de eeuw. Dat deze begraafplaats door middel van een gracht (en mogelijk ook een omheining) was afgescheiden van een zone die in gebruik was als akkerland, wijst ook op een vroege vorm van landschapsindeling en ruimtelijke organisatie op de Koudenberg. De afbakening tussen de oudste fase van het grafveld en het terrein onmiddellijk ten westen ervan lijkt daarbij al een scheiding te materialiseren tussen de sacrale en de profane sfeer, vooraleer de premonstratenzerabdij er in 1157 werd ingeplant.⁴³

Discussie: de locatie van de oudste parochiekerk van Ninove

Historici gaan er tot op vandaag van uit dat de eerste parochiekerk zich in de Nederwijk bevond, dicht bij de Dender (fig. 4). Aan deze kerk werd in 1114-1119 een klein seculier kapittel gesticht dat in 1137, vanuit de Parkabdij in Leuven, werd omgevormd tot een premonstratenzerabdij. Die abdij zou in 1166 geherlokaliseerd zijn naar nieuwe gebouwen op de Koudenberg ten noorden van de stad. Uiteindelijk volgde ook de parochiekerk. In 1222 werd de eerste steen gelegd van een nieuwe kerk op de Koudenberg, onmiddellijk naast de abdijsite.⁴⁴

Archeologisch en natuurwetenschappelijk onderzoek tonen duidelijk aan dat er een begraafplaats aanwezig was op de Koudenberg, aanzienlijk ouder dan de stichting van de abdij. Het is onmogelijk om een dergelijke volmiddeleeuwse christelijke begraving los te zien van de simultane aanwezigheid van een kerk in de onmiddellijke omgeving.⁴⁵ Deze vaststelling doet vragen rijzen over de locatie van de oudste parochiekerk in Ninove. In het kader van deze studie wordt dan ook de vraag gesteld op basis van welke argumenten de eerste parochiekerk in de Nederwijk wordt gesitueerd. Zijn

38. WOUTERS & PEERSMAN, *Een opgraving heropgegraven...*, p. 345.

39. Dateringen RICH-26303, RICH-26302, RICH-24745, RICH-26301, RICH-28864, RICH-31102; zie bijlage achteraan dit artikel voor de volledige resultaten.

40. RICH-28862: 935±25 BP (95,4% probabiliteit).

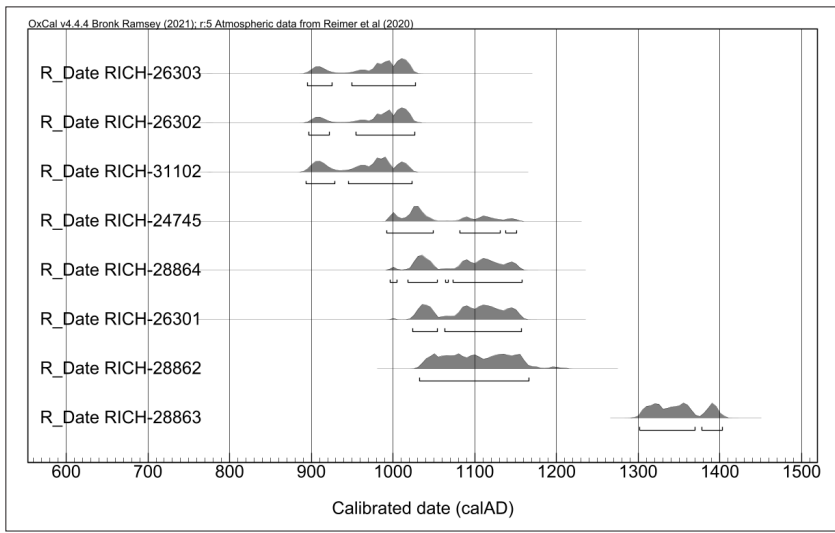
41. RICH-28863: 608±24 BP (95,4% probabiliteit).

42. VANGASSEN H., *Geschiedenis van Ninove* (deel 1), p. 88.

43. BOISSAVIT-CAMUS B. en E. ZADORA-RIO, *L'organisation spatiale des cimetières paroissiaux*, in *Archéologie du cimetière chrétien*, Actes du 2e colloque A.R.C.H.E.A., Tours, 1996, p. 49-55.

44. VANGASSEN H., *Ibidem*, p. 86-94; VANDE WINKEL G., *Over de oorsprong van de stad Ninove...*, p. 216; VAN DE PERRE D., *Is 'de Mallaard' (Nederwijk) de oudste bewoningskern van Ninove?*, in *Het Land van Aalst*, 1, 2005, p. 5; VAN DE PERRE D. en G. VANDE WINKEL, *Ninove*, in *Het Land van Aalst*, 4, 2008, p. 51.

45. VERBESSELT J., *Het parochiewezen in Brabant tot het einde van de 15de eeuw*, Deel 1, Zoutleeuw, 1950, p. 156.

Figuur 21:
De resultaten van acht radiokoolstofdateringen op skeletten uit het grafveld.

Figuur 22:
Detail uit de bijk kaart bij de Deventerkaart, met aanduiding van de drie watermolens op de Beverbeek en een rechtstreekse verbinding tussen de Graanmarkt en de parochiekerk op de Koudenberg.

Figuur 23:
Detail uit het primitief kadasterplan van Ninove met aanduiding van de olieslagmolen (1) en de verbreding van de Beverbeek ten oosten van de Graanmarkt (2).

daarvoor harde feiten voorhanden of gaat het louter om een hypothese?

In onderstaande discussie worden eerder gepubliceerde gegevens hieromtrent aan een nieuw kritisch onderzoek onderworpen. We focussen daarbij ook op de oorspronkelijke teksten van enkele van de oudste grafelijke en bisschoppelijke oorkonden en confronteren die informatie met de gegevens uit het archeologisch onderzoek. Daarnaast wordt ook ingegaan op de laatmiddeleeuwse topografie zoals die nog is weergegeven op het Deventerplan van Ninove. We stelden bij al deze onderzoeksstappen telkens de vraag of het mogelijk is dat de eerste parochiekerk van Ninove op de Koudenberg stond, en dus niet in de Nederwijk. In dat geval hield de bouw van de zogenaamde 'tweede' parochiekerk geen verplaatsing in, zoals tot nu toe altijd werd gedacht, maar werd de oude parochiekerk in 1222 vervangen door een nieuw kerkgebouw op dezelfde locatie, de Koudenberg.

1. In suburbanis

Een niet onbelangrijke bron voor een globale lokalisering van de oudste parochiekerk is een grafelijke oorkonde van Diederik van de Elzas van 1142. Volgende formulering in de tekst maakt duidelijk dat de parochiekerk van Ninove, waar de abdij aanvankelijk aan verbonden was, alvast niet in de middeleeuwse stad moet worden gezocht maar *in suburbanis* of buiten de stadsomwalling: "*Prefatus siquidem Gerardus temporibus nostris in suburbanis suis abbatiam (...) instituit*".⁴⁶ Vertaald: *Vermits voornoemde Geraard in onze tijd aan de rand van zijn nederzetting een abdij heeft ingesteld*. Historici gaan er bijgevolg van uit dat dit enkel de lagergelegen Nederwijk kan zijn geweest, een locatie dicht bij de Dender waar reeds in de Karolingische periode verspreide bewoning moet zijn geweest en waar zich ook het Hof te Nederwijk bevond.⁴⁷ Meteen dient aangestipt dat ook de locatie van de Koudenberg zich buiten die eerste stadsversterking situeerde. En er zijn op basis van het archeologisch onderzoek nu ook aanwijzingen voor bewoning, landgebruik én begraving op de Koudenberg in de 10de en 11de eeuw.

2. De theorie van Hendrik Vangassen

Het is de bekende Ninoofse historicus Hendrik Vangassen die in het eerste deel van zijn *Geschiedenis van Ninove* (uitgegeven in 1949) het volgende schrijft: "*De juiste ligging van de eerste parochiekerk kan niet meer met zekerheid aangeduid worden. Wel kunnen we aan de hand van oorkonden uit de 12de eeuw en uit latere plaatsnamen de waarschijnlijke plaats enigszins bepalen. Volgens handvesten van 1139, 1165 en 1167 lag het kerkhof bij een molen. Deze molen kan slechts de slag- of oliemolen zijn van de heer van Ninove op de Bever. Ten noorden van de slagmolen ligt een dries. Deze dries heet ook nog: Het Rijke (...), ook eens het Paardekerkhof. Het Rijke heet later, althans een deel, het Paradijs. Het kerkhof strekt zich dus uit ten westen langs de Bever, ten noorden langs de Nederwijkstraat en ten zuiden tot aan de slagmolen en de denderweiden. Waarschijnlijk lag de kerk aan de westelijke oever van de Bever ten noorden van de slagmolen*".⁴⁸

Vangassen verwijst dus naar drie oorkonden die het kerkhof bij een molen situeren.⁴⁹ Op deze historische bronnen wordt verderop dieper ingegaan. Zijn tweede argument is naamgeving. In de Nederwijk situeert zich een dries die ook *Het Rijke*, *Paardekerkhof* en *Paradijs* werd genoemd, benamingen die volgens Vangassen wijzen op de eerste parochiekerk.⁵⁰ Dat deze toponiemen een reminiscentie zouden zijn aan de aanwezigheid van een kerkhof of *atrium* is eerder twijfelachtig. De oudste vermeldingen van *Het Rijke* en *Paardekerkhof* dateren uit de late 16de eeuw en 17de eeuw. De benaming *Paradijs* komt zelfs pas voor op de 19de-eeuwse Poppkaart. Het is bijgevolg moeilijk om in het toponiem *Paradijs* nog een verwijzing te zien naar *paradisum*, de Karolingische benaming voor een *atrium*.⁵¹ In zijn studie over de

46. Mechelen, Archief Aartsbisdom. Online: https://www.diplomata-belgica.be/charter_details_en.php?dibe_id=4976; Zie ook: VAN DE PERRE D., *De oudste bisschoppelijke en grafelijke oorkonden van de abdij van Ninove (1138-1167)*, (*Analecta Praemonstratensia* 77), 2001, p. 70-73.

47. VANGASSEN H., *Plaatsnamen te Ninove. Bewoning en Verkeer*, in *Het Land van Aalst*, 11, 1959, p. 152-154. Wijk is een leenwoord uit het Latijnse *vicus*, met de betekenis van secundaire nederzetting, straatdorp of handelsnederzetting, zie hiervoor: GYSSELING M., *Toponymisch woordenboek...*, p. 1075.

48. VANGASSEN, *Geschiedenis...*, p. 86.

49. Hij verwijst daarvoor naar de transcriptie van de oorkonden volgens : J.-J. DE SMET, *Recueil des chroniques de Flandre* II, Brussel, 1841, p. 753-755 (oorkonde 1139), p. 767-768 (oorkonde 1165) en p. 770 (oorkonde 1167).

50. VANGASSEN H., *Plaatsnamen te Ninove (slot)*, in *Het Land van Aalst*, 4, 1959, p. 165.

51. LEMAIRE R., *De Romaanse bouwkunst in de Nederlanden*, Brussel, 1952, p. 22.

Maallaard haalt Dirk Van de Perre ook aan dat de dries nabij de Koepoort in Ninove louter een verzamelplaats was voor vee (er was een drenkput aanwezig), en dus niet echt van belang is voor het bepalen van de ligging van de eerste parochiekerk.⁵²

Volgens Vangassen lag het parochiekerkhof of *atrium* bij een molen en kan dit enkel de molen zijn geweest stroomafwaarts de Beverbeek, in de nabijheid van de Dender. Waarom hij juist van deze molen uitgaat, wordt door Vangassen overigens nergens expliciet vermeld. Legde hij misschien onrechtstreeks een link tussen de vermelding van een molen én de vermelding van het Hof te Nederwijk in de oorkonden van 1139 (*curtim quoque de nedreuuc*) en 1167 (*curtes [sic] Netherwic*), waar hij naar verwijst?

3. Over de molen(s) en het atrium in de oudste oorkonden

In de oudste bisschoppelijke oorkonde van de abdij van Ninove uit **1138** wordt er geen molen vermeld. Wel wordt er gesproken over een niet nader gesitueerd *atrium* onder de schenkingen van Amalrik II.⁵³ De benaming *atrium* moet hier begrepen worden als de niet-bebouwde gewijde ruimte/grond rond een kerk, waar bijvoorbeeld asielsecht wordt verleend en waar ook een begraafplaats kon aanwezig zijn.⁵⁴ Amalrik II wordt voor de eerste keer vermeld in 1078 en hij stierf in 1118/1119.⁵⁵ Dit plaatst de schenking tussen 1115 en 1119 ten laatste.

Een tweede bisschoppelijke oorkonde uit **1139** vermeldt wel een molen, gelegen bij het atrium van de kerk, maar in dezelfde tekst wordt ook een molenzetel vermeld onder de villa Herlinckhove.⁵⁶

- *“Inter ea quę iam diximus prenomatus gerardus duas partes totius decimę apud uillam quę herlenhof dicitur. Quam hereditarie possidebat. Sedem quoque molendini subter prefatam uillam et pratum secus teneram”*. Vertaald: *Tussen die zaken die we al zegden gaf de voornoemde Geraard twee delen van de gehele tiende in de villa, die Herlinckhove genoemd wordt, die hij erfrechterlijk bezat, tevens de molenzetel onder de voornoemde villa en een weide naast de Dender.*
- *“Manifestum autem fieri uolumus. Quod quędam uenerabilis femina nomine ermentrudis absque ullo transitorię commutationis respectu. Beniulo assensu liberorum suorum dimidiam partem molendini quod prope atrium ecclesię niniuensis constructum est. Et quinque mansos contiguos atrio. (...) totiens dictę ecclesię (...) donauit”*. Vertaald: *Wij willen ook openbaar maken, dat ene achtenswaardige vrouw, met de naam Ermentrude met welwillende toestemming van haar kinderen, aan de reeds zo dikwijls vermelde abdijsgemeenschap het halve deel van de molen, die nabij het kerkhof van de kerk van Ninove gebouwd is, en de vijf mansi die aan het kerkhof/atrium grenzen (...) schonk.*

Er is in deze oorkonde ook voor het eerst sprake van het hof ter Nederwijk (*curtim quoque de nedreuuc*). Het is belangrijk om op te merken dat dit hof enkel opgesomd staat in een schenkingslijst van goederen, maar nergens in de tekst wordt dit hof expliciet in de buurt van een molen gesitueerd.

Een derde bisschoppelijke oorkonde uit **1147** is belangrijk, maar wordt niet aangehaald door Vangassen. Het gaat namelijk om een bevestiging door Paus Eugenius III van twee watermolens bij het kerkhof (atrium), acht jaar na de oorkonde uit 1139. Hier wordt voor het eerst duidelijk gesproken over twee molens naast de parochiekerk: (...) *“Curtem Netherwic. Cum prato. Piscationem in Tenera ubique cum aduocato. Duo molendina cum mansis iuxta ecclesiam Niniuensem”* (...). Vertaald: *Het hof Nederwijk samen met de weide. De visrechten overal in de Dender samen met de heer. Twee molens met de mansi naast de Ninoofse kerk.*⁵⁷ Is het mogelijk dat hier gesproken wordt over de eerder vermelde molen bij het kerkhof/atrium én de locatie onder Herlinckhove die acht jaar daarvoor (in de oorkonde van 1139) nog als louter een molenplaats wordt

52. VAN DE PERRE D., *Is ‘de Mallaard’...*, p. 12.

53. Rijksarchief Gent. Online: https://www.diplomata-belgica.be/charter_details_fr.php?dibe_id=4458; Zie ook: VAN DE PERRE D., *De oudste bisschoppelijke en grafelijke oorkonden ...*, p. 55-61 en p. 80-82.

54. Mededeling van Marcel Cock, waarvoor dank. Zie ook: NIERMEYER F., *Mediæ Latinitatis Lexicon Minus*, 1976, p. 67.

55. VAN DE PERRE D., *Enkele nieuwe gegevens over de oudste heren van Ninove, Steenhuize en Erpe*, in *Het Land van Aalst*, 4, 2002, p. 280.

56. Rijksarchief Gent. Online: https://www.diplomata-belgica.be/charter_details_en.php?dibe_id=2837; Zie ook: VAN DE PERRE D., *De oudste bisschoppelijke en grafelijke oorkonden ...*, p. 61-65 en p. 83-85. Deze oorkonde is mogelijk een eigentijdse vervalsing die draait rond betwiste goederen. De opgesomde bezittingen die er in staan, en die niet in de oorkonde van 1138 voorkomen, zijn dus goed te onderzoeken op echtheid. Maar vermits zowel het hof te Nederwijk, de twee molens bij het kerkhof én de omliggende hoven in 1147 door Paus Eugenius III bevestigd worden, speelt het in deze context geen rol of het document authentiek is of een eigentijdse vervalsing.

57. Rijksarchief Gent. Online: https://www.diplomata-belgica.be/charter_details_en.php?dibe_id=3152.

vermeld? Zo ja, dan is men tussen 1139 en 1147 geëvolueerd van één watermolen en een molenplaats, naar twee watermolens. Dit zou dan kunnen betekenen dat de eerste parochiekerk, die duidelijk wordt vermeld in deze oorkonde, ergens ten zuiden van Herlinckhove moet worden gesitueerd. Verder is van belang dat ook in deze tekst het Hof te Nederwijk wordt vermeld (*Curtem Netherwic*). Maar opnieuw staat dit hof in een opsomming van goederen en staat de vermelding, volgens ons althans, los van de genoemde molens naast de kerk.

Een andere en wellicht de meest belangrijke historische bron voor de situering van de Ninoofse parochiekerk is een vierde bisschoppelijke oorkonde uit **1165**.⁵⁸ Het gaat om volgend tekstfragment: (...) "*Sunt autem he. De terra antiquitus ab eadem ecclesia possessa. XXVI. bunarii. Tota decima de Ninie. Omnes mansi circa atrium eiusdem ecclesie. a manso Reineri ultra caldenberga pertingentes. et ad riuum usque tendentes. Molendinum infra atrium. De allodio Willelmi de merbecca aliud molendinum cum. XIII-cim. bunariis terre. et tribus bunariis silue. Duo bunarii iuxta atrium. de allodio Amolrici pueri*" (...). Vertaald: *Het zijn de volgende bezittingen. 26 bunders van het land dat van oudsher in bezit is van dezelfde kerk. Gans de tiende van Ninove. Alle mansi rond het kerkhof van dezelfde kerk die zich uitstrekken van de mansus van Reinier over de Coudenberg tot aan de beek. Een molen beneden het atrium. Uit het eigengoed van Willem van Meerbeke een andere molen met veertien bunders land en drie bunders bos. Twee bunders naast het kerkhof uit het eigengoed van Amolric het kind*.⁵⁹

Naast de duidelijk vermelding van opnieuw twee watermolens staat er ook geschreven dat de *mansi* rond het kerkhof zich uitstrekten van de *mansus* die toebehoorde aan Reinier, over de Koudenberg, tot aan de (Bever)beek! Deze zin laat geen ruimte voor enige twijfel. De parochiekerk én het kerkhof/atrium rond de kerk moeten volgens deze oorkonde op de Koudenberg gesitueerd worden en dus niet in de Nederwijk. Er wordt ook een molen vermeld beneden het atrium/kerkhof van de kerk. Hieruit mag men afleiden dat het kerkhof/atrium hoger was gesitueerd dan deze molen, wat ook overeenkomt met de lokale topografie. Dit kan enkel de locatie zijn geweest waar zich de latere abdijwatermolen bevond, een gebouw dat nog steeds bestaat en zich in vogelvlucht op 120 meter bevindt van de rand van de begraafplaats die archeologisch is gedocumenteerd op de Koudenberg.⁶⁰

In bovenstaande tekst (zie bespreking grachtstructuur) is reeds aangehaald dat het archeologisch onderzoek onmiddellijk ten westen van de Kloosterweg aanwijzingen heeft opgeleverd voor de aanwezigheid van een stuwvijver of wijer ten laatste in de 12de eeuw en dat er bijgevolg dus al vrij vroeg een watermolen moet zijn geweest. De belangrijke topografische informatie die vervat zit in deze oorkonde sluit ook naadloos aan bij de eerder besproken oorkonden uit 1139 en 1147: eerst worden een molen én een molenplaats 'onder Herlinckhove' vermeld, enkele jaren later worden er twee watermolens vermeld. In deze oorkonde wordt het Hof te Nederwijk overigens niet vermeld.

Tot slot is nog een laatste grafelijke oorkonde van belang van Filips van de Elzas uit **1167**.⁶¹ Opnieuw worden in deze oorkonde twee molens vermeld naast het atrium (kerkhof), ditmaal met een duidelijke vermelding van de waterspuien en hun wateren: (...) "*Sunt autem he. Antiqua quecumque ecclesie possessio. Altare et tota decima de ninie. Duo molendina iuxta atrium. cum clausulis aquarum et aquis suis. Quicquid iacet a manso Reineri. et a manso Gerardi parui usque ad terram aline. et a publica uia usque quo uiuarium clausule inferioris extenditur. Sub clausula inferiori particulam terre ad cespites fodiendos. Iuxta cauam plateam mansus unus. iuxta atrium duo bunarii de terra amelrici. Curtes [sic] Netherwic cum prato usque ad teneram. et ibidem quatuor tendicule piscatorie. et piscatio in tenera*" (...). Vertaald: *Het zijn deze: al het oud bezit*

58. Rijksarchief Gent. Online: https://www.diplomata-belgica.be/charter_details_en.php?dibe_id=2852; Zie ook: VAN DE PERRE D., *De oudste bisschoppelijke en grafelijke oorkonden ...*, p. 65-67 en p. 85-88.

59. Met dank aan Marcel Cock om deze tekst door te nemen en opmerkingen te geven bij de vertaling.

60. Meting in Q-GIS op basis van het digitaal kadaster en de gegeoreferende opgravingsplannen.

61. Rijksarchief Gent. Online: https://www.diplomata-belgica.be/charter_details_en.php?dibe_id=5317. Zie hiervoor ook: VAN DE PERRE D., *De oudste bisschoppelijke en grafelijke oorkonden ...*, p. 69-70 en p. 89-92.

van de kerkgemeenschap. Het begevingsrecht en de gehele tiende van Ninove. Twee molens naast het kerkhof (atrium) met de waterspuien en hun wateren. Al wat er ligt vanaf de hoeve van Reinier en vanaf de hoeve van Gerard de Korte tot aan het land van Alina en van de openbare weg tot waar de vijver van de onderste spui zich uitstrekt. Onder de onderste spui een stukje land (bedoeld) om graszoden te spitten. Naast de holle straat één mansus. Naast het kerkhof twee bunder van het land van Amelrik. Het hof Nederwijk met het weiland tot aan de Dender en op dezelfde plaats vier visserspezen en het visrecht in de Dender.

Beide molens hadden dus een stuwvijver of wijer. Interessant is ook dat er ditmaal twee hoeves (*mansi*) worden vermeld: de hoeve van Reiner, die in de oorkonde van 1165 wordt gesitueerd rond de Koudenberg, en de hoeve van Gerard de Korte. In de onmiddellijke buurt van de Koudenberg bevonden zich dus minstens twee hoeves en hun landuitbating. Ook het Hof te Nederwijk wordt in deze tekst opnieuw vermeld, samen met een weiland tot aan de Dender en op dezelfde plaats vier visserspezen en het visrecht in de Dender. Ook hier staat de vermelding van het Hof te Nederwijk in een opsomming en kan dit hof niet zomaar gelinkt worden aan de onmiddellijke nabijheid van een kerkhof/atrium.

4. De Deventerkaart

Een belangrijk cartografisch document voor de middeleeuwse topografie van Ninove is het plan dat Jacob van Deventer tekende in 1565. De eerste versie, de zogenaamde minuut, bevindt zich in de Koninklijke Bibliotheek in Brussel. Een andere versie, de zogenaamde netkaart, bevindt zich in de Nationale Bibliotheek van Madrid.⁶² Vooral de bijkaart bij de netkaart is in deze discussie van belang omdat de voornaamste gebouwen er duidelijk zijn weergegeven. Op de loop van de Beverbeek tekent Jacob Van Deventer drie watermolens (fig. 22). De meest noordelijk molen bevindt zich op de plaats waar de loop van de Snoekgracht en de Beverbeek in elkaar vloeien. Deze locatie ligt ten zuiden van Herlinckhove, wat overeen lijkt te komen met de aanduiding van een molenzetel in de oorkonde van 1139: (...) *apud uillam quę Herlenchof dicitur quam hereditarie possidebat sedem quoque molendini subter prefatam uillam!* Een tweede watermolen tekent hij onmiddellijk ten zuiden hiervan. Dit is de locatie van de abdiwatermolen. Wanneer de afstand tussen beide molens wordt uitgemeten in een GIS-programma, komen we uit op circa 220 meter. Bij de onderste van de twee is trouwens een vrij grote waterstuw of wijer zichtbaar die wellicht ook als vijver fungeerde.⁶³ Een derde watermolen wordt op de benedenloop getekend, net voor het uitmonden van de Beverbeek in de Dender. Dit is de slagmolen van de heer van Ninove, die door Vangassen in verband wordt gebracht met de lokalisatie van de eerste parochiekerk. Opvallend is dat Vangassen steevast spreekt over één molen m.b.t. het situeren van de oudste parochiekerk. In het eerste deel van zijn 'Geschiedenis van Ninove' tekent hij op een reconstructieplattegrond eveneens slechts één molen op de Beverbeek, terwijl er volgens de oudste oorkonden minstens twee moeten zijn geweest.⁶⁴ Op latere plannen, gepubliceerd in zijn tweede boek, tekent hij twee molens op de Beverbeek, maar nooit drie zoals weergegeven op de Deventerkaart.

We gaan er van uit dat de topografie van de watermolens, zoals die wordt weergegeven op het Deventerplan, nog de middeleeuwse situatie weerspiegelt. Er zijn geen redenen om daar aan te twifelen. Bestaande watermolens verdwenen niet zomaar. Waterrechten verbonden aan een watermolen waren erg belangrijke privileges. Een vernielde molen (door brand of oorlog) werd op dezelfde plaats heropgebouwd omdat watermolens niet zomaar verplaatst konden worden. Het inplanten van een watermolen ging gepaard met een grote ingreep in het landschap die in de wijde omgeving het waterpeil wijzigde en dus duurzaam moest zijn.⁶⁵

62. Zie hiervoor de algemene inleiding in: VANDE WINKEL G. (red.), *Gezicht op de steden Aalst, Ninove en Geraardsbergen. Verklarende teksten bij de uitgave van de originele stadsplattegronden van Jacob van Deventer (circa 1565)*, in *Het Land van Aalst*, 4, 2008.

63. We gaan er van uit dat Het Pauwstraatje (*spausstraetken* in 1453), het kerkstraatje tot aan de oude watermolen van de abdij, is afgeleid van het Nederlandse spui. Dit lijkt overeen te komen met de Latijnse term *clausula aquarum* uit de oorkonde van Filips van den Elzas uit 1167. Dit zou in ieder geval de oudste attestaties met initiële s- kunnen verklaren. De betekenis die Vangassen aan het Pauwstraatje geeft volgen we niet: VANGASSEN H., *Plaatsnamen te Ninove*, in *Het Land van Aalst*, 4, 1959, p. 161.

64. VANGASSEN, *Geschiedenis van Ninove*, deel 1, afb. 10, p. 87.

65. BAUTERS P., *Van zadelsteen tot zetelkruier. Tweeduizend jaar molens in Vlaanderen*, Boek 2, Gent, 2000, p. 3-6.

In 1565 lagen op de Beverbeek, aan de voet van de Koudenberg, dus twee watermolens dicht bij elkaar! Dit komt overeen met de 12de-eeuwse situatie zoals die kan gereconstrueerd worden op basis van de informatie uit de oudste oorkonden. Als er ooit ter hoogte van de Nederwijk twee molens op de Beverbeek aanwezig waren, dan moet er minstens één molen volledig zijn verdwenen op het ogenblik dat Jacob van Deventer zijn plan tekende. Bijkomend is het nog maar de vraag of er op de erg korte afstand tussen de Graanmarkt en de slagmolen van de heer van Ninove wel ruimte was voor een tweede watermolen met een spaar- of stuwvijver. Dit lijkt heel twijfelachtig. Op het primitief kadaster is nog te zien hoe de slagmolen (op dat ogenblik gelegen aan de Kaai) gebruik maakt van een aanzienlijke verbreding van de Beverbeek ter hoogte van de Graanmarkt om water op te stuwen (fig. 23). Het is hydrografisch bijna onmogelijk dat er zich binnen die perimeter nog een tweede watermolen op de Beverbeek zou bevonden hebben.

5. De Maallaard

In een studie gepubliceerd in 2005 bouwt historicus Dirk Van de Perre verder op de hypothese van Henrik Vangassen en brengt hij nieuwe argumenten aan om de eerste parochiekerk en het Hof ter Nederwijk te situeren ter hoogte van een stuk grond, *Den Maellaert*. Op een kaart van Philips De Dijn uit 1644 is dit het grootste blok grond die de abdij op dat ogenblik in de Nederwijk in bezit had. Maar het is ook duidelijk dat de auteur tijdens de uiteenzetting van zijn hypothese met enkele onopgeloste zaken worstelt, zoals de problematiek van de twee molens: “*Deze molens worden door de meeste interpretatoren op de Beverbeek zelf gelegd. Maar konden die molens ook niet in de Maallaard gelegen zijn en bevoorrad worden via een afleidingskanaal van de Beverbeek?*”.⁶⁶ De *Maallaard* lijkt louter grasland dat in bezit was van de abdij. Het is onderdeel van het alluviaal gebied van de Dender. Tot in de vroege middeleeuwen overstromden dergelijke gebieden op natuurlijke wijze. Pas vanaf de volle middeleeuwen (11de tot 13de eeuw) werden ze door de mens ontwaterd en als graasland voor vee in gebruik genomen.⁶⁷ Dat zich in de 12de eeuw in die zone twee watermolens en een parochiekerk zouden bevonden hebben, ten oosten van de benedenloop van de Beverbeek, lijkt op basis van onze huidige inzichten onwaarschijnlijk.

Een ander niet onbelangrijk element dat wordt aangehaald in deze studie is het ontbreken van een directe verbinding tussen de Graanmarkt en de Maallaard/Nederwijk in de middeleeuwen.⁶⁸ Wanneer we naar het Deventerplan kijken, dan valt het meteen op dat er wél een directe verbinding aanwezig was tussen de Graanmarkt en de parochiekerk op de Koudenberg (fig. 22).

Tenslotte is er nog een derde moeilijkheid die ook Vangassen nooit echt kon verklaren: de plaatsnaam Nederwijk wijst op een dichotomie.⁶⁹ Er moet dus ook een hoger gelegen wijk zijn geweest. Dirk Van de Perre schrijft hierover: “*Neder heeft maar betekenis in relatie tot ‘op, hoger’. In het Ninove van de twaalfde eeuw kan ‘hoger’ alleen op het gebied aan de Graanmarkt slaan*”.⁷⁰ Maar tussen de Graanmarkt en de Nederwijk is er nauwelijks een niveauverschil dat deze dichotomie kan verklaren. Wanneer rekening wordt gehouden met de aanwezigheid van middeleeuwse bewoning op de Koudenberg, dan krijgt deze tweedeling wel een belangrijke betekenis.

6. De Kroniek van Boudewijn van Ninove

Volgens Vangassen was het 12de-eeuwse parochiekerkje in de Nederwijk te klein geworden en bouwde men daarom een nieuwe kerk op de Koudenberg. Hij verwijst daarvoor in voetnoot naar zowel het *Liber Miraculorum* als de Kroniek van Boudewijn van Ninove, zonder te specificeren naar welke tekstfragmenten hij juist verwijst.⁷¹

66. VAN DE PERRE D., *Is ‘De Maallaard’ ...*, p. 12.

67. VAN DRIESSCHE T., *Traditionele graslandbevloeiing in Vlaanderen, (Onderzoeksrapporten agentschap Onroerend Erfgoed, nr. 200)*, Brussel, 2021, p. 21.

68. *Ibidem*, p. 14.

69. VANGASSEN H., *Plaatsnamen te Ninove. Bewoning en Verkeer*, in *Het Land van Aalst*, 11, 1959, p. 153.

70. VAN DE PERRE, *Is ‘De Maallaard’ ...*, p. 16;

71. VANGASSEN, *Geschiedenis ...*, deel 1, p. 88 en voetnoot 65.

In de kroniek van Boudewijn van Ninove staat over de bouw van de nieuwe parochiekerk: “Anno MCCXXII, Henricus, filius Frederici imperatoris, Aquisgrani rex coronatus est. Fredericus vero imperator Sarracenos in Sicilia penitus exterminavit et delevit. Sequenti anno, ecclesia parochialis de Ninive de novo coepit nova aedificari, et mense Junio collactus est lapis primarius in fundamento a fratre Andrea, plebano ejusdem ecclesiae, et domina Agnete, domina de Grimbergis et de Ninive.” De vertaling van deze tekst luidt als volgt: *In het jaar 1222 werd Hendrik, de zoon van keizer Frederik, in Aken tot koning gekroond. Keizer Frederik onderwierp de Sarrazenen overal in Sicilië en brak hun macht. Men begon de oude parochiekerk van Ninove opnieuw als nieuw te bouwen, en in de maand juni werd de eerste steen in het fundament geplaatst door broeder Andreas, plebaan van diezelfde kerk, en vrouwe Agnes, vrouwe van Grimbergen en van Ninove.*⁷²

In de *Historia foundationis Ninivensis abbatiae* staat het als volgt: “Anno Domini M^oCC^oXXII^o. Vetus ecclesia parochialis de Ninive de novo cepit a fundamentis nova construi, et collocatus est lapis primaries in fundamentis mense iunio a fratre Andrea plebano eiusdem ecclesie, et domina Agnete de Grimbergis”.⁷³ Vertaald: *In het jaar des Heren 1222. Men begon de oude parochiekerk van Ninove opnieuw vanaf de fundamenten nieuw te bouwen. De eerste steen in het fundament werd in de maand juni geplaatst door broeder Andreas, plebaan van die kerk, en vrouwe Agnes van Grimbergen.* In beide teksten staat nergens dat de parochiekerk van Ninove werd verplaatst.

Nog in de kroniek van Boudewijn van Ninove staat in verband met de verhuis van norbertijnen (van hun oude gebouwen bij de parochiekerk naar het nieuwe klooster) het volgende te lezen: “Anno Domini MCLXVI conventus noster a veteri claustro descendit in templum novum et in novum claustrum”.⁷⁴ *Descendere* betekent hier afdalen/naar beneden gaan. Indien de abdijgemeenschap zich van de Nederwijk verplaatste naar de Koudenberg is dit een vreemde woordkeuze en zou *ascendere* (opstijgen/naar boven gaan) het verwachte werkwoord zijn geweest. Wanneer we op basis van onze hypothese er van uit gaan dat de parochiekerk steeds op de Koudenberg lag en de abdij zich verplaatste naar nieuwe gebouwen, iets lager ingeplant op de zuidwestelijke flank van de Koudenberg, dan wordt het woordgebruik *descendere* wel betekenisvol.

7. Het Liber Miraculorum

In een uitgave, met vertaling en commentaar, van het *Liber Miraculorum* uit 2001 staat er met betrekking tot de bouw van de abdij: “*Sedato modicum turbine adversitatis et multiplicato numero fratrum, templum, in quo primum collocati fuerant, eos pariter cum parochia capere non poterat; quapropter aliud maius seorsum cum ceteris edificiis claustralibus construere ceperunt*”.⁷⁵ Vertaald: *Nadat de storm van tegenslag enigszins was geluwd en het aantal broeders was toegenomen, kon het kerkgebouw, waarin zij eerst vergaderd waren, hen niet samen met de parochie bevatten. Daarom begonnen zij elders een andere grotere kerk te bouwen, samen met de andere kloostergebouwen.* Vooral de betekenis van het woord *seorsum* is in deze context van belang. Dit woord wordt enkel hier als ‘elders’ vertaald, misschien met de hypothese van Henrik Vangassen in het achterhoofd. De eerste betekenis van *seorsum* is echter ‘gescheiden, afgescheiden, los van’.⁷⁶ Het woord *seorsum* komt nog op twee andere plaatsen voor in het *Liber Miraculorum*, waar het woord in zijn eerste betekenis wordt vertaald. “*Qui mox furere et aliena cepit loqui, et tandem vinculis constrictus, quia homines clamorem eius horrificum tolerare non valebant, seorsum ab eis in horreo deserto solus recludebatur*”.⁷⁷ Vertaling: *En hij raakte spoedig bezeten en begon te raaskallen. Nadat hij tenslotte met ketenen was geboeid, werd hij, omdat de mensen zijn angstaanjagend geschreeuw niet konden verdragen, afgescheiden van hen en alleen in een afgelegen schuur opgesloten.* En ook: *Unde cepit eam tedere vite sue, et lugens in*

72. DE SMET J.-J., *Recueil des chroniques de Flandre*, Tome II, *Corpus Chronicorum Flandriae*, Brussel, 1841, p. 722.

73. Zie hiervoor: BIJSTERVELD A.-J. en D. VAN DE PERRE, *Het Mirakelboek en de Stichtingsgeschiedenis van de Ninoofse Abdij. Liber Miraculorum Sancti Corneli Ninivensis Historia Foundationis Ninivensis Abbatiae. De Boete*, Leuven, 2001, p. 156-157.

74. DE SMET J.-J., *Recueil ...*, p. 711.

75. BIJSTERVELD A.-J. en D. VAN DE PERRE, *Het Mirakelboek...*, p. 80-81. Ook de vertaling hierna is overgenomen uit deze publicatie.

76. FUCHS J.W., O. WEIJERS en M. GUMBERT-HEPP, *Woordenboek van het middeleeuws Latijn van de Noordelijke Nederlanden*, Volume VII (Q-R-STU), Leiden, 2002, p. 354-355.

77. BIJSTERVELD A.-J. en D. VAN DE PERRE, *Het Mirakelboek...*, p. 58, verhaal [6].

*angulo domus sue seorsum ab hominibus se sequestrabat.*⁷⁸ Vertaling: *Daarom begon haar leven haar tegen te staan en weeklagend sloot zij zich in een hoek van haar huis in afzondering van de mensen af.*

Ook het *Liber Miraculorum* suggereert dus nergens dat er een verplaatsing is geweest van de parochiekerk van de Nederwijk naar de Koudenberg. Het is meer dan waarschijnlijk dat de abdijgemeenschap in de onmiddellijke omgeving, maar afgescheiden van de eerste parochiekerk, haar nieuwe gebouwen optrok.

Tenslotte is er nog een interessante passage in het *Liber Miraculorum*, met betrekking tot de topografie van de twee watermolens: *“Duo etiam molendina nostra destruere voluerunt, aquam rivuli per alium alveum deducentes; sed episcopi sententia coherciti desierunt.”*⁷⁹ Vertaald: *Ook wilden zij twee molens van ons afbreken, door het water van de beek door een andere bedding te leiden. Maar gedwongen door een uitspraak van de bisschop lieten zij dat na.* Het gaat hier om de twee molens van de abdij op de Beverbeek die in de 12de eeuw zonder water dreigden te vallen, doordat de heer van Ninove het water naar een stadsgracht wilde afleiden, een plan dat uiteindelijk niet door ging.⁸⁰ In de topografische inleiding werd reeds aangehaald dat er al vrij vroeg belangrijk menselijk ingrijpen moet zijn geweest op de loop van de Beverbeek en de Snoekgracht onmiddellijk ten westen van de Koudenberg. Enkele eeuwen later wordt er op die plaats ook effectief een stadsgracht gegraven, waarin het water van de Beverbeek werd afgeleid (fig. 6).

8. Chronotaxis

De *Chronotaxis* is een abdijskroniek die in 1652 opgesteld werd door Godfried Van Elshout, die vele jaren archivaris was in de abdij van Ninove. Van Elshout beschikte over thans verloren bronnen waardoor zijn werk van groot belang is voor de kennis van de eerste decennia van de abdijschiedenis. Enkel het eerste deel van zijn kroniek (van 1137 tot 1197) is bewaard gebleven. Daarin citeert hij een tekst van een (verloren) perkamenten bijlage bij het Martyrologium van de abdij: *“dedit etiam nobis iuxta ecclesiam nostram molendini medietatem, et mansos iuxta ecclesiam quoscumque habuit a domo Gerardi parvi et Reineri ipsius serui. Alodium etiam super quod curia nostra colderenberg constructa est.”*⁸¹ Vertaald: *Naast onze kerk gaf hij ons ook de helft van de molen, en de mansi die hij bezat naast de kerk, vanaf het huis van Geraard de Korte en diens horige Reiner. Ook het eigengoed waarop ons hof (op) de Coudenberg werd gebouwd.*

Als deze tekst, zoals Van Elshout aangeeft, geschreven is ter nagedachtenis van Geraard I kan die pas na diens dood (1144) tot stand zijn gekomen, misschien kort na het vergelijk met de erfgenamen van Geraard I in 1150. In dat geval staat in deze tekst een bevestiging van wat men in de bisschoppelijke oorkonde uit 1165 leest (cf. *supra*), maar bijkomend ook dat de kloosterlingen al vóór 1157 op de Koudenberg een hof hadden gebouwd.

9. Conclusie

Na de 12de eeuw wordt er volgens Vangassen *“met geen woord meer gerept”* over de oude parochiekerk.⁸² Dat dit kerkdomein plots volledig verdwijnt uit de historische bronnen is op zijn minst opmerkelijk te noemen. Als de parochiekerk werd verplaatst van de Nederwijk naar de Koudenberg dan moet de oude kerk, en zeker het kerkhof bij die kerk, nog een tijd aanwezig zijn geweest. Het is ondenkbaar dat een begraafplaats, waar de inwoners van Ninove gedurende eeuwen hun doden begroeven, meteen uit het landschap zou verdwenen zijn. Dat de oude parochiekerk, na de eerste steenlegging van de nieuwe kerk in 1222, niet meer voorkomt in de bronnen valt beter te begrijpen als men niet uitgaat van een verplaatsing, maar van een nieuwbouw op dezelfde locatie.

78. *Ibidem*, p. 118, verhaal [49].

79. BIJSTERVELD A.-J. en D. VAN DE PERRE, *Het Mirakelboek...*, p. 80-81.

80. VANGASSEN, *Geschiedenis ...*, deel 2, p. 44-45.

81. Rijksarchief Gent, Abdij van Ninove, nr. 70., *Liber Chronotaxis...*, f8v.

82. VANGASSEN, *Geschiedenis ...*, deel 1, p. 88.

Boven - figuur 24:

Een 14de-eeuwse afvalkuil met een bodem van hergebruikte daktegels.

Onder - figuur 25:

Een 14de-eeuwse tuitkan in rood aardewerk.

Figuur 26:

Kadaverkuil met resten van een jong rund.

Figuur 27:

Een kasseiweg uit de 14de eeuw situeerde zich onmiddellijk ten oosten van de huidige Kloosterweg.

De oudste parochiekerk van Ninove bevond zich niet in de Nederwijk maar op de Koudenberg. Toen deze kerk te klein werd voor de premonstratenzerabdij, die er in 1137 werd opgericht, verhuisden de kloosterlingen in 1166 naar een nieuw gebouwde abdij en abdijskerk. Deze gebouwen werden opgetrokken onmiddellijk ten westen van de kerk en het kerkhof, op de iets lager gelegen westelijke flank van de Koudenberg. In 1222 tenslotte werd de oude parochiekerk op de Koudenberg vervangen door een volledig nieuw gebouwde kerk. Het feit dat de eerste parochiekerk van Ninove niet in de laaggelegen Dendervallei moet gesitueerd worden, maar op de rand van de hoger gelegen kouters, is geen vreemd gegeven als men naar de topografische inplanting kijkt van heel wat middeleeuwse kerken tussen Geraardsbergen en Aalst. Op enkele uitzonderingen na bevinden ze zich bijna allemaal aan de rand van hoger gelegen kouters. Treffend ook is een vergelijking tussen de huidige kennis over de steden Ninove en Aalst. Net als de Nederwijk in Ninove is men er voor Aalst lange tijd van uit gegaan dat het aan de Dender gelegen Zelhof, de voornaamste bewoningskern was in de Karolingische periode. Maar materiële bewijzen daarvoor ontbreken tot op heden. Sporen van het vroegmiddeleeuwse Aalst zijn daarentegen wel opgegraven op de rand van de Aalsterkouter, op een afstand van 300 meter van de Sint-Martinuskerk.⁸³ Archeologisch onderzoek in 2013 en in 2018 heeft ook aangetoond dat er zich rond de Sint-Martinuskerk begraving bevond uit de late 10de eeuw en dat er onder de huidige kerk een graf uit de Karolingische periode aanwezig was.⁸⁴ Net zoals in Aalst moet de ruimtelijke structuur van het vroegmiddeleeuwse Ninove veel ruimer gezien worden dan louter een identificatie met de Nederwijk en het Hof te Nederwijk.

Sporen uit de 14de eeuw ten noorden van de abdijskerk

Afvalkuilen

De middeleeuwse ploeg- of akkerlaag die tijdens de opgravingen ten noorden van de abdijskerk werd gedocumenteerd, was in het westelijke deel van de opgravingsput afgedekt door enkele ophogingslagen, wellicht aangebracht met de bedoeling om het terrein op die plaats wat te nivelleren of om het nazakken van de eerder besproken opgevolde gracht/grachtrand op te vangen. Zoals reeds vermeld, werd uit één van die ophogingslagen een munt gerecupereerd, te dateren tussen 1237-1286. Tijdens het archeologisch onderzoek in 1998 is een kuil opgegraven die was aangelegd doorheen de ploeglaag (fig. 14: 7).⁸⁵ De kuil, met een vierkante vorm, werd op haar beurt doorsneden door een pijlerfundering van de eerste bouwphase van de gotische abdij (cf. infra).

Op de bodem van de kuil bevonden zich twaalf oxiderend gebakken daktegels, sommige met duidelijke sporen van kalkmortel (fig. 24). Er waren twee verschillende types aanwezig. Een eerste type daktegel is voorzien van een nokje op de onderzijde en een doorboring. Dit type, dat reeds voorkomt sinds de vroege 13de eeuw, werd met het nokje achter de panlat gehaakt en met een nagel op de panlat vastgenageld. Een tweede type daktegel heeft enkel nog een nokje aan de binnenzijde, zonder doorboring. In de loop van de 14de eeuw is men daktegels immers vaker met mortel gaan bevestigen, waardoor de gaatjes voor het vernagelen geleidelijk aan overbodig werden.⁸⁶ Alle daktegels waren zorgvuldig naast elkaar geplaatst op de bodem van de kuil. Deze verstevigde bodem lijkt er op te wijzen dat deze kuilstructuur na het uitgraven een tijd lang in gebruik is geweest en periodiek werd geruimd. De vierkante vorm en de scherp uitgegraven verticale wanden doen vermoeden dat er ook een houten wandbekisting aanwezig was. Een functie als afvalkuil of primitieve latrine mag dan ook niet uitgesloten worden. In de donkere humeuze vulling van de kuil was een beperkte hoeveelheid aardewerk aanwezig,

83. DE GROOTE K., *De Stadswording van Aalst. Of hoe een Merovingische nederzetting uitgroeide tot een laatmiddeleeuwse stad*, in *M&L. Tijdschrift voor Monumenten, Landschappen en Archeologie*, 1, 2013, p. 10.

84. DE GRUYSE J. en S. EGGERMONT, *Sint-Martensplein 2 (Aalst, Oost-Vlaanderen). Rapportering opgraving. Deel 1: Eindverslag*, Sint-Michiels-Brugge, 2020, p. 41 [Online: <https://loket.onroerenderfgoed.be/archeologie/rapporten/eindverslagen/1001>]; KLINKENBORG S., W. DE MAYER, A. DE GRAEVE en B. CHERRETTÉ, *Aalst Sint-Martinuskerk. Archeologisch Onderzoek. Eindverslag*, 2018, Erembodegem, p. 87-88. [Online: <https://loket.onroerenderfgoed.be/archeologie/rapporten/eindverslagen/1130>]

85. NA98, spoornr. 203/234.

86. JANSSEN H.L., *Bricks, Tiles and Roofing-Tiles in 's Hertogenbosch during the Middle Ages*, in DEROEUX D. (ed.), *Terres cuites architecturales au moyen âge*, (*Mémoires de la Commission départementale d'Histoire et d'Archeologie du Pas-de-Calais* 22), Arras, 1986, p. 84.

waaronder enkele randscherven van drinkkannetjes in grijs aardewerk. Deze randen zijn slechts globaal te dateren in de 14de en de eerste helft van de 15de eeuw. Uit de vulling komen ook enkele fragmenten bouwmetaal: een aantal kleine geglazuurde driehoekige en vierkante tegeltjes, een fragment van een vorst- of nokpan in rood aardewerk en enkele fragmenten van een grote zogenaamde ventilatie- of luchtpan in rood aardewerk.⁸⁷ De kleur van de tegeltjes varieert van geel, over oranje tot donkergroen. Ze komen voor sinds de tweede helft van de 13de eeuw en vooral in de 14de eeuw.⁸⁸ Een zeefstaal van de kuilvulling leverde naast visresten en dierlijk bot ook een aanzienlijke hoeveelheid versteende hondenkeutels op. Omwille van de bijzondere stratigrafische positie van deze context (de kuil doorsnijdt de ploeglaag én wordt doorsneden door de oudste bouwphase van de westelijke gotische abdijvleugel) zijn er twee radiokoolstofdateringen uitgevoerd op materiaal uit de vulling: één op verkoold wilgenhout en één op een botfragment van een varken. Beide dateringen bevestigen dat deze afvalkuil globaal in de 14de eeuw of ten laatste rond 1400 moet gedateerd worden.⁸⁹

Een tweede afvalkuil werd aangetroffen centraal in de opgravingsput (fig. 14: 8).⁹⁰ Deze kuil was reeds grotendeels onderzocht door de eerste archeoloog. Over het door hem opgegraven materiaal is er geen verdere informatie. Tijdens het onderzoek in 1997 werd de bodem van de kuil opnieuw vrij gelegd en opgemeten. Daarbij bleek nog een klein deel van de oorspronkelijke kuilvulling aanwezig te zijn, met daarin een fragment van een drinkschaaltje in Siegburg steengoed en een doornvormig randfragment van een grote kan of kruik in grijs aardewerk. Het meest opmerkelijke voorwerp uit deze context was een nagenoeg intacte tuitkan vervaardigd in lokaal rood aardewerk, versierd met vingerindrukken en voorzien van een erg spaarzaam aangebracht strooiglazuur (fig. 25). Dit is een uitzonderlijk voorkomende vorm in lokaal rood aardewerk. Enkel uit de Sint-Salvatorabdij van Enname is een bijna identiek exemplaar bekend.⁹¹ Het beperkte aardewerk dat uit deze kuil kon gerecupereerd worden, pleit voor een datering in de tweede helft van de 14de eeuw.

Een derde afvalkuil werd aangetroffen in het oosten van de opgravingsput, tegen het zuidelijk profiel aan (fig. 14: 9).⁹² De kuil was aangelegd doorheen een inhumatiegraf dat deel uitmaakte van het hierboven besproken grafveld (cluster III). Een radiokoolstofdatering op het skelet gaf als resultaat een datering tussen 1032-1166 na. Chr. (zie noot 41). De afvalkuil bevatte naast dierlijk botmateriaal een grote hoeveelheid lokaal vervaardigd grijs en rood aardewerk en enkele drinkkannetjes en drinkbekers in steengoed uit Siegburg en Langerwehe. Opvallend was de aanwezigheid van een zeer grote hoeveelheid kannen in lokaal grijs aardewerk (een minimum van 109 exemplaren). Ze lijken er op te wijzen dat een incidenteel gebeuren aan de basis ligt van de samenstelling van deze afvalcontext. Het materiaal uit deze context was reeds onderwerp van een afzonderlijke studie.⁹³ Het aardewerk uit deze context dateert uit het midden tot het derde kwart van de 14de eeuw.

Kadaverkuil

Onder de muren van het westelijk classicistisch pand werd tijdens onderzoek in 1996 het volledige skelet van een jong kalf aangetroffen, in een diepe kuil die specifiek voor dit krent was uitgegraven (fig. 14: 10). Mogelijk betrof het een dier dat overleden is aan een ziekte. Het botmateriaal was in een zeer slechte bewaringstoestand, waardoor het uitvoeren van een radiokoolstofdatering niet meer mogelijk was (fig. 26). Stratigrafisch gezien was de kuil aangelegd doorheen de reeds besproken ploeglaag, waardoor ook deze context ten vroegste in de 14de eeuw moet gedateerd worden, en wellicht vóór de bouw van de gotische abdij.

87. In combinatie met daktegels werden deze ventilatiepannen gebruikt om zadeldaken van ventilatie te voorzien. Uit de abdij van Enname is een exemplaar bekend dat wellicht in de 13de eeuw te dateren is: De GROOTE K., *Middeleeuws aardewerk ...* (deel I), p. 289.

88. CARETTE M. en D. DEROUX, *Carreaux de pavement Médiévaux de Flandre et d'Artois, (Mémoires de la Commission départementale d'Histoire et d'Archéologie du Pas-de-Calais 22)*, Arras, 1985, p. 37.

89. RICH-30795: 575±23 BP (1313-1417 AD; 95,4% probabilité) = houtskool, RICH-30794: 679±24BP (1277-1388 AD; 95,4% probabilité) = botfragment.

90. NA97, spoornr. 94.

91. DE GROOTE K., *Middeleeuws aardewerk ...* (deel I), p. 267, fig. 214 en DE GROOTE K., *Middeleeuwse aardewerk ...* (deel II: bijlagen), plaat 121: 2.

92. NA93, spoornr. 125.

93. VAN DEN HOVE P., *De materiële cultuur (...)*, p. 23-67.

Wegniveau

Onmiddellijk ten oosten van de Kloosterweg werd in 1998 een zeer goed bewaarde en zorgvuldig aangelegde, noord-zuid georiënteerde, kasseiweg opgegraven (fig. 27). Deze weg was aangelegd bovenop de gedempte depressie/gracht (die wellicht de oude loop van de Snoekgracht/Beverbeek was, cf. *supra*) en liep verder in zuidelijke richting, vóór de westgevel van de romaans-gotische abdijkerk. In een ophogingspakket, dat deze weg afdekt en waarop een tweede wegniveau werd aangelegd, werden meerdere muntpenningen en munten gerecupereerd die dateren uit de eerste helft van de 15de eeuw.⁹⁴ De kasseiweg dateert dus wellicht uit de 14de eeuw, maar kan in gebruik zijn geweest tot het begin van de 15de eeuw. Nadien is deze weg opgehoogd en vervangen door een nieuw, hoger gelegen en minder verzorgd, wegniveau dat werd opgebouwd uit een opvallend zandige gele mortel en fragmenten groene zandsteen. Deze ophoging en de aanleg van het tweede wegniveau hangen samen met de bouw (ca. 1400-1425) en een eerste herbouw van de westelijke gotische abdijvleugel (ca. 1450).

Interpretatie

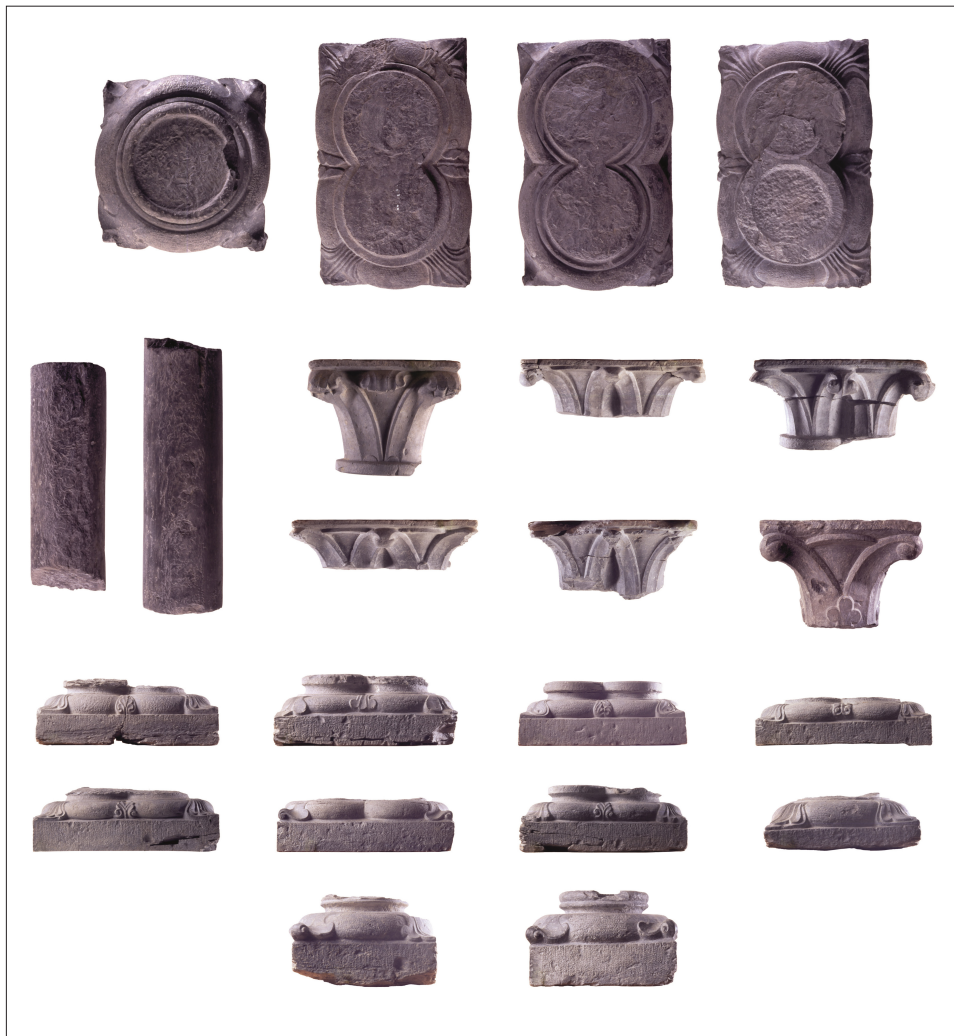
De drie afvalkuilen, de kadaverkuil én de zorgvuldig aangelegde kasseiweg vormen samen een beperkte groep van sporen en structuren, ten noorden van de abdijkerk, die dateren uit de 14de eeuw. Ze werden aangelegd nadat dat deze zone werd opgegeven als akkerland en in gebruik werd genomen voor andere activiteiten. Deze contexten kunnen echter niet in verband gebracht worden met de aanwezigheid van abdijgebouwen op die plaats. De oudste stenen bouwfasen ten noorden van de abdijkerk kan immers pas ca. 1400 gedateerd worden. Eén van de afvalkuilen wordt ook duidelijk doorsneden door een pijlerfundering van de eerste gotische bouwfasen. Zowel de drie afvalkuilen, als de aanwezigheid van een krengbegraafplaats, doen vermoeden dat er in de 14de eeuw ten noorden van de abdijkerk een boerderijerf was ingeplant, waarvan nauwelijks sporen zijn teruggevonden tijdens het archeologisch onderzoek. De reden hiervoor is wellicht van tweeërlei aard. Enerzijds hebben de laatmiddeleeuwse (gotische) en postmiddeleeuwse (classicistische) bouwfasen heel wat verstoring van oudere sporen met zich mee gebracht, waardoor de 14de-eeuwse bewoningssporen erg gefragmenteerd zijn en dit archeologisch bodemarchief dus nog moeilijk leesbaar was. Anderzijds waren de aanwezige (houten) gebouwen in deze fase wellicht ook van nature niet of moeilijk archeologisch herkenbaar. Rond het midden van de 13de eeuw verdwijnt in Vlaanderen de boerderijbouw plots uit het vizier van de archeologie, omdat bij houtbouw de traditie van ingegraven houten palen ophield te bestaan. Om de levensduur van gebouwen te verbeteren ging men vanaf dan houtlemen wanden plaatsen op liggerbalken en krijgt men zogeheten vakwerkbouw. Een rechtstreeks gevolg hiervan is dat er van dergelijke bouwsels veel minder duidelijke archeologische sporen in de bodem overblijven.⁹⁵ Aan de Beverstraat in Ninove is eenzelfde bouwmethode ook vastgesteld voor stadswoningen.⁹⁶ Enkel de dieper ingegraven structuren die bij dergelijke houten boerderijgebouwen hoorden, zoals de afvalkuilen en een krengbegraafplaats, hebben op de Koudenberg in Ninove sporen achter gelaten die door het archeologisch onderzoek gevat konden worden.

Het is erg verleidelijk om de hierboven besproken structuren, die mogelijk deel uitmaakten van een 14de-eeuws boerderijerf, in verband te brengen met een uitbreiding van het neerhof van de abdij. Het voorkomen van een afvalcontext met maar liefst 109 drinkkannen is erg bijzonder en hoogst waarschijnlijk te relateren aan de abdijgemeenschap. In ieder geval moet de ontsluiting ten noorden van de abdijkerk belangrijk zijn geweest, getuige de zorgvuldig aangelegde stenen weg die op dat ogenblik een duidelijke verbinding vormde tussen wat zich ten noorden

94. O.a. Antoon van Bourgondië (1406), Filips de Goede (1421-1430) en Jan zonder vrees (ca. 1410).

95. Zie hiervoor: DE CLERCQ W., *De houten boerderijbouw in het noordelijk deel van het graafschap Vlaanderen. Een cultureel-biografische verkenning in bouwtradities (ca. 500-1500 n. Chr.)*, in *Gentse Geschiedenissen ofte, nieuwe historiën uit de Oudheid der stad en illustere plaatsen omtrent Gent* (o.l.v. K. DE GROOTE en A. ERVYNCK), Gent, 2017, p. 62; DE GROOTE K. en J. MOENS, *Archeologie ...*, 2018, p. 45-52.

96. Onderzoek van SOLVA documenteerde de aanwezigheid van vakwerkbouw (zonder stenen fundamenteën) in de 15de eeuw. Deze bewoning kon er enkel herkend worden door de aanwezigheid van meerdere lemen vloeren en een centraal gepositioneerde haardstructuur, DE GRAEVE A., E. VERBEKE, W. DE MAEYER en S. KLINKENBORG, *Ninove Beverstraat. Archeologisch Onderzoek. Eindverslag*, Erembodegem, 2021, p. 153; DE GRAEVE A., DE MAEYER W. en E. VERBEKE, *Opgaving van een perceel in de Beverstraat: acht eeuwen bewoningsgeschiedenis*, in *Het Land van Aalst*, 74, 2022, p. 19-37.

Figuur 29:
Een selectie van opgegraven romaanse
bouwelementen in Doornikse kalksteen
(montage: Sylvia Mazereel).

Figuur 28:
Het vrijleggen van een zuilbasis in Doornikse kalksteen tijdens opgravingen in
het zuidelijk pand van de gotische abdij in 1998.

Figuur 30:
Details van de versiering van enkele romaanse zuilbassissen en kapitelen.

van de abdijkerk bevond en de romaanse abdijgebouwen die zich ten zuiden van de abdijkerk moeten bevonden hebben (cf. *infra*). De beperkt bewaard gebleven 14de-eeuwse archeologische sporen zijn dus mogelijk een getuige van een uitbreiding van het middeleeuwse neerhof van de abdij naar een zone ten noorden van de abdijkerk. De fragmentaire bewaringstoestand van de sporen laat evenwel niet toe om verdere uitspraken te doen rond ruimtelijke organisatie en functionele indeling.⁹⁷

De romaanse abdij

Bouwfragmenten

De oorspronkelijke gebouwen van de abdij op de Koudenberg waren opgetrokken in een romaanse stijl. Getuige hiervan zijn de tientallen versierde zuilbassissen en kapitelen in blauwe hardsteen die tijdens de opgravingscampagnes van 1993, 1997 en 1998 werden aangetroffen (fig. 28). Het merendeel van de fragmenten bevond zich als hergebruikt bouwmateriaal onderaan de muurfundamenten van de gotische abdijfase (voornamelijk in de zuidelijke pandgang, maar ook de westvleugel en de noordelijke pandgang).⁹⁸ Enkele losse fragmenten bevonden zich in uitbraaksporen van de latere westelijke classicistische abdijvleugel. In totaal werden er negen dubbele zuilbassissen, tien dubbele kapitelen, vier enkele zuilbassissen, twee enkele kapitelen en één vierdubbelkapiteel aangetroffen. Daarnaast nog eens 10 fragmenten van zuilbassissen en kapitelen, twee volledige zuilen en zes halfzuilen (fig. 29).

De afmetingen van de zuilen, zuilbassissen en kapitelen geven aan dat ze afkomstig zijn uit de kloostergang van de romaanse abdij, waar ze in afwisselende orde de arcaden ondersteunden. De enige uitzondering hierop is het vierdubbelkapiteel dat vermoedelijk uit de kapittelzaal afkomstig is. Om de steensoort met zekerheid te kunnen determineren werd van één van de fragmenten in 2003 een slijpplaatje vervaardigd. Op basis van de onderzochte macroscopische en microscopische eigenschappen kan met zekerheid gesteld worden dat het om kalksteen uit Doornik gaat.⁹⁹

De basissen en kapitelen in romaanse stijl zijn versierd met plantornamenten en palmetten, veel voorkomend in de Doornikse exportproductie tijdens het derde kwart van de 12^e eeuw. Het meest geëvolueerde stijlkenmerk is de vorm van de kapitelen en is ook een aanwijzing voor de constructieperiode van de kloostergang. De kapitelen zijn slank, generfd en eindigen in een knop of een haak. Het haakkapiteel ontstond rond 1160 en werd een standaard in de gotische architectuur. Vanuit de Loirevallei verspreidde dit type kapiteel zich over Picardië en Noord-Frankrijk. Een Doornikse versie werd reeds vóór 1177 toegepast in de abdijkerk van Marchiennes (Noord-Frankrijk).¹⁰⁰ De grote variëteit van de versiering op de haakkapitelen in Ninove getuigt nog van hun typologische mutatie, wat toelaat om ze te situeren tussen ongeveer 1175 en 1180. De hoeveelheid aan romaanse bouwfragmenten uit de opgravingen in Ninove is vrij uniek voor het Dender- en Scheldegebied. Bovendien zijn ze een belangrijke getuige van de hoogstaande exportproductie uit de steenkappersateliers in Doornik, in een periode waarin de Doornikse bouwsculptuur minder goed is gekend (fig. 30).

De locatie van de romaanse abdijgebouwen

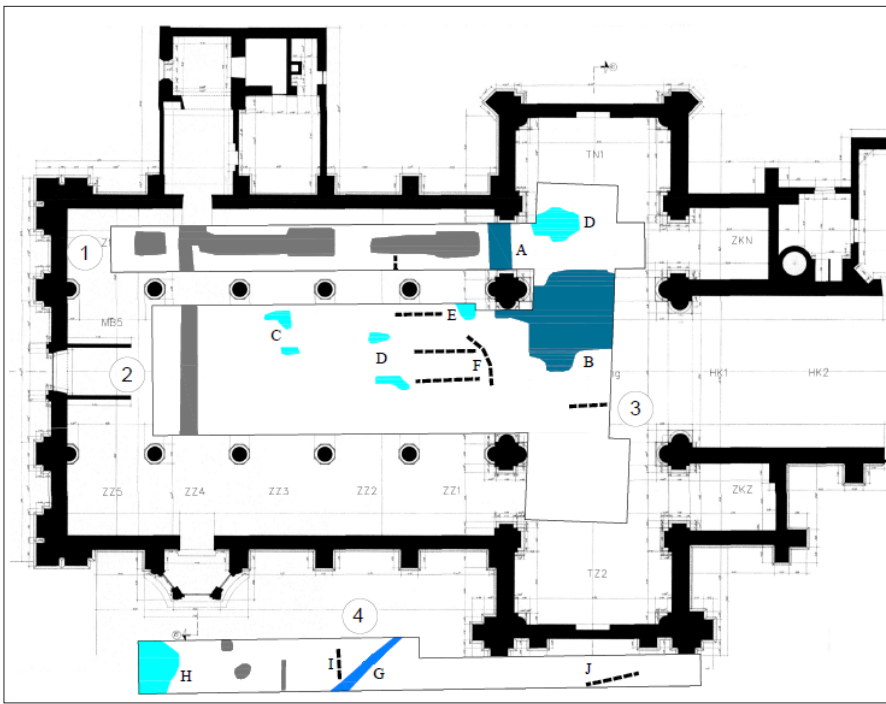
Alle romaanse bouwfragmenten die tijdens de opgravingen werden aangetroffen zijn duidelijk verplaatst. Ze bevonden zich dus niet meer in hun originele positie. Opmerkelijk genoeg werden er tijdens het archeologisch onderzoek ten noorden van de abdijkerk nergens muren, muurfundamenten of uitbraaksporen teruggevonden die kunnen toegeschreven worden aan deze romaanse abdijfase. Ook contexten

97. Recent archeologisch onderzoek uitgevoerd door SOLVA, onmiddellijk ten westen van de abdijkerk, biedt mogelijk wel heel wat perspectieven naar onderzoek van de evolutie van het neerhof van de abdij.

98. WOUTERS W. en J. PEERSMAN, *Een opgraving heropgegraven...*, p. 348.

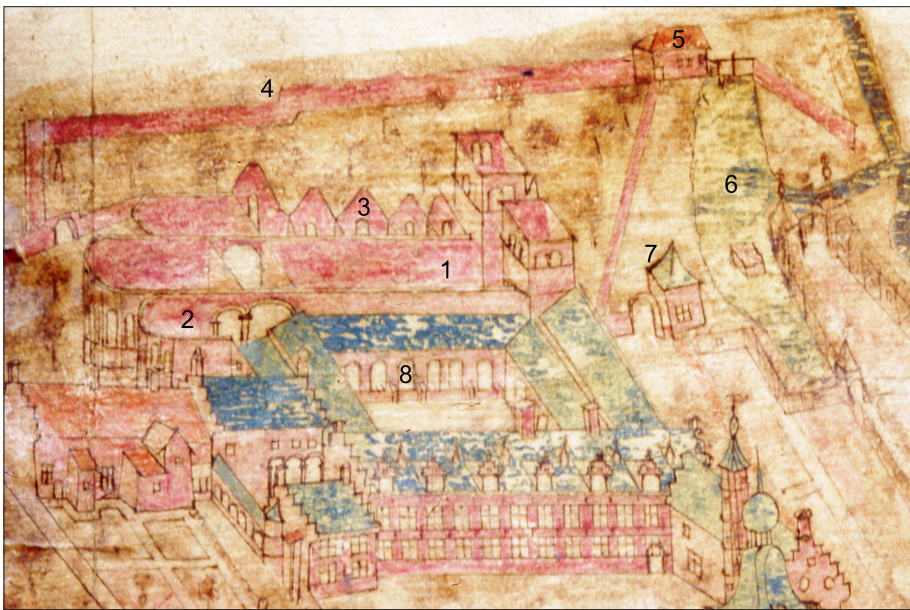
99. Determinatie door Prof. Dr. P. Degryse (Katholieke Universiteit Leuven), waarvoor dank.

100. TENEUL T., *L'architecture de l'abbaye de Marchiennes, de ses origines au XVIIIe siècle*, Marchiennes, 2009, p. 5-6.

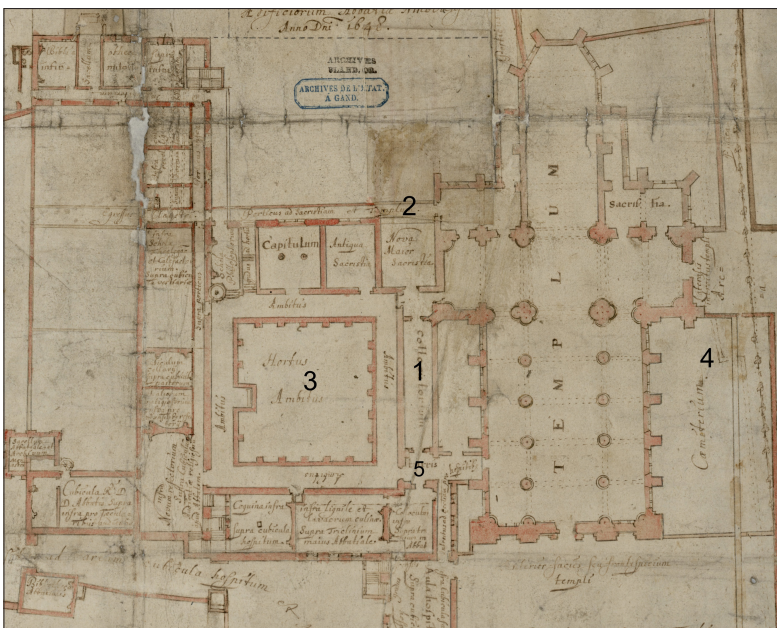
Figuur 31:

Resultaten van het geofysisch onderzoek in de huidige kerk en ten zuiden ervan. De huidige ondergrondse verwarmingssystemen tekenen zich af als een donkergrijze strook. De waargenomen reflecties zijn aangeduid van A tot J.

Figuur 32:

Detail uit een naar het zuiden gericht plan van Philips de Dijn (ca. 1620) met: (1) de romaanse kerk, (2) de noordkapel, (3) zuidelijke zijbeuk, (4) muur tussen abdij en parochie, (5) watermolen, (6) stuwvijver, (7) poortgebouw, (8) de zuidelijke pandgang van de gotische abdij. Bron: Rijksarchief Gent.

Boven - figuur 33:

Detail uit het plan Situs Fundamentalis met: (1) het collocatorium, (2) Nova Maior Sacristia, (3) gotisch pand, (4) grens abdij-parochie nog vaag aangeduid in stippenlijn, (5) toren. Bron: Rijksarchief Gent.

met aardewerk en ander gebruiksmateriaal uit de tweede helft van de 12de eeuw en de 13de eeuw ontbreken volledig in de opgraving. Het archeologisch onderzoek heeft ook aangetoond dat in deze periode het terrein ten noorden van de kerk in gebruik was als akkerland. De afwezigheid van ‘romaanse’ sporen is een belangrijk element binnen het archeologisch onderzoek dat van 1993 tot 1998 ten noorden van de kerk is uitgevoerd. Er is in Ninove voldoende exhaustief archeologisch onderzoek verricht om met zekerheid te kunnen stellen dat de romaanse abdijgebouwen zich niet ten noorden van de abdijkerk bevonden. Dit sterkt de hypothese dat de oudste abdijgebouwen, opgericht vanaf 1157, ten zuiden van de middeleeuwse abdijkerk moeten worden gezocht, een locatie die nu grotendeels schuil gaat onder de middenbeuk en de zijbeuk van de huidige parochiekerk.

Geofysisch onderzoek

In oktober 2019 werd met behulp van een grondradar geofysisch onderzoek uitgevoerd binnen en buiten de Onze-Lieve-Vrouwekerk.¹⁰¹ Er werden in totaal 4 zones onderzocht: de middenbeuk, het transept, de noordelijke zijbeuk en de zuidkant buiten de kerk (fig. 31). Het onderzoek beoogde het lokaliseren van eventuele restanten van de voormalige abdij en abdijkerk onder de huidige kerk en onmiddellijk ten zuiden ervan. In de noordelijke zijbeuk en in het transept werden duidelijke reflecties waargenomen die wijzen op de aanwezigheid van funderingen en/of puinlagen die alleen maar kunnen behoren tot de zuidelijke zijbeuk en de zuidelijke kapel van de romaans-gotische abdijkerk, nog zichtbaar als ruïne op het plan van Philips de Dijn uit 1620 (fig. 31: A en B; fig. 39: 16). Verder zijn er zowel in de middenbeuk als buiten de kerk een aantal kleinschalige zwakke reflecties opgemeten, op ongeveer 1,6 meter onder de huidige kerkvloer, sommige met een lineair patroon. Zowel de horizontale als de verticale positie van deze reflecties doet vermoeden dat ze niet met de bouwphase van de huidige kerk verband houden. Indien het hier om archeologische sporen gaat, dan zijn ze wellicht ouder dan de barokke kerk en houden ze mogelijk verband met de aanwezigheid van abdijgebouwen op die plaats. Wel moet opgemerkt worden dat de interpretatie van dergelijke reflecties met grote voorzichtigheid dient te gebeuren, omdat ze niet konden worden afgetoetst door middel van gravend onderzoek.

Een oorkonde uit 1395

Een tekst uit 1395 bevat mogelijk een aanwijzing over de situering van de romaanse abdij ten zuiden van de kerk.¹⁰² Omstreeks 1382 werd een nieuwe stadsgracht doorheen het abdijsdomein aangelegd waardoor het romaanse kloostercomplex schade opliep. Een vonnis van de Raad van Vlaanderen (uit 1395), naar aanleiding van een klacht van de abdijsgemeenschap, is bewaard gebleven. In het vonnis staat volgende relevante passage: “*Ledit chevalier fist faire un grant fossé et large parmi la terre de la dite eglise du costé devers ladite ville, par lequel fossé qui oncques ne fu proufftable ne deffensable pour ycelle ville, ladite eglise et plusieurs des edifices et habitations dicelle thient et tournent en grant ruine et seront, taillié de tout aller, à desolation (...)*”.¹⁰³

Vooraf de tekst *du costé devers ladite ville* pleit voor een situering van deze gracht langs de zuidelijke kant van de abdij. Er zijn dus in 1382, door de aanleg van een gracht tussen de stad en de abdij, meerdere gebouwen ernstig beschadigd ten zuiden van de abdijkerk. Mogelijk gaat het hier om gebouwen die tot de romaanse abdij behoorden en kan deze tekst als een bevestiging gezien worden van eerdere conclusies uit het archeologisch onderzoek. Dit betekent ook dat de noordelijke stadsgracht van Ninove, die eind 14de eeuw werd (her?)aangelegd, zich ten zuiden van de abdij bevond. De abdijgebouwen, en wellicht ook de parochiekerk, lagen dus op dat ogenblik nog steeds buiten de stadsversterking. Volgens dezelfde tekst was deze gracht van

101. Onderzoek uitgevoerd door Target Archaeological Geophysics in opdracht van het agentschap Onroerend Erfgoed. Het rapport hiervan is online beschikbaar op: <https://oar.onroerenderfgoed.be/item/5451>.

102. Zie hiervoor ook: VANDENHOVE P., *De materiële cultuur van de Norbertijnenabdij ...*, 1998, p. 15.

103. Transcriptie van een tekst uit 1395 door Ernest Soens, geverifieerd op het origineel, Rijksarchief Gent, Abdij van Ninove, nummer 221, 24 september 1395.

geen nut en niet verdedigbaar voor de stad. Wellicht om die reden werd er in de 15de eeuw een volledig nieuwe gracht gegraven doorheen het abdijbeluik, ditmaal wel ten noorden van de abdijkerk. Deze 15de-eeuwse stadsgracht staat nog duidelijk weergegeven op het Deventerplan. Dirk Van de Perre maakte er ons ook attent op dat er in de stadsrekeningen van Ninove meerdere notities voorkomen over werken aan de vesten tussen 1422 en 1487. Interessant daarbij is dat de Kloosterpoort, die zich ten zuidoosten van de abdij bevond, in 1422/1423 de *nieuwerpoerten ten cloester* en ook nog *de nieuwepoerte* wordt genoemd, wat er op wijst dat die poort op dat ogenblik nog niet zo lang in gebruik was.¹⁰⁴ Dit ondersteunt het vermoeden dat de noordelijke stadsomwalling in 1382 een ander traject volgde, ten zuiden van de abdij, en dat het graven ervan mogelijk verband houdt met de beslissing van de Ninoofse premonstratenzers om hun gebouwen naar het noorden te verplaatsen.

De zuidzijde van de middeleeuwse kerk

Op het plan van Philips de Dijn uit ca. 1620 staat de romaans-gotische abdijkerk nog in ruïne afgebeeld. Opvallend daarbij is het uitzicht van de zuidelijke zijbeuk, die lijkt te zijn verbouwd met meerdere puntgevels (fig. 32). Historicus Georges Vande Winkel legde eerder al een verband tussen een herbouw van de zuidelijke zijbeuk en eventuele schade aan de kerk die zou zijn veroorzaakt door het graven van de reeds aangehaalde verdedigingsgracht ten zuiden van de abdijkerk.¹⁰⁵ Deze herbouw van de zuidelijke zijbeuk van de romaanse kerk, in een gotische stijl, valt nu nog beter te begrijpen. De romaanse abdij was tegen deze zijbeuk aangebouwd. Wanneer het pand van de romaanse abdij werd gesloopt, tussen het einde van de 14de eeuw en het midden van de 15de eeuw, dan was een herbouw van de zuidelijke zijbeuk onvermijdelijk. De zuidelijke zijbeuk moet dus daarna zijn herbouwd en op dat ogenblik voorzien van vijf puntgevels.

In 1447 wordt er een contract afgesloten voor het steken van een venster in *dhouwe tresorye*.¹⁰⁶ Er was op dat ogenblik dus een nieuwe en een oude sacristie. Deze vermelding kan dan ook alleen maar slaan op de sacristie van de romaanse abdij, die op de zuidzijde van de romaanse kerk moet aangesloten hebben. Wellicht is die ruimte dus behouden en mogelijk zelfs geïntegreerd in de zuidkapel van de kerk. Volgens het plan van Philips de Dijn was het koor van de zuidelijke kapel een stuk minder diep dan het noordkoor (fig. 32).

De grens tussen abdij en parochie

Op verschillende cartografische en iconografische documenten staat er ten zuiden van de middeleeuwse abdijkerk een muur getekend tussen de stad en de abdij. Deze muur komt reeds voor op het plan van Jacob van Deventer, maar ook op tal van 17de-eeuwse kaarten en staat nog instippenlijn aangeduid op de *Situs Fundamentalis* (ca. 1623). Deze scheidingsmuur tussen abdij en parochie is op al die tekeningen gemakkelijk herkenbaar omdat hij ter hoogte van de abdijkerk steevast een opmerkelijke knik vertoont van zuid naar noord, die moeilijk te verklaren is (fig. 32: 4). Het is onduidelijk wanneer juist deze fysieke afscheiding tussen stad en abdij op deze plaats tot stand is gekomen. De vraag stelt zich of de vreemde knik in de muur niet als een overblijfsel, een afdruk, kan gezien worden van de romaanse abdijgebouwen op die plaats, gewrongen tussen de abdijkerk in het noorden en de middeleeuwse stad in het zuiden.

Conclusie

Exhaustief archeologisch onderzoek ten noorden van de abdijkerk toont aan dat de eerste premonstratenzerabdij, opgetrokken in romaanse stijl, zich niet ten noorden

104. Informatie meegegeeld door Dirk Van de Perre, waarvoor dank. Gegevens uit de stadsrekeningen: Rijksarchief Brussel, Stadsrekeningen Graafschap Vlaanderen, 30. Ninove, rekening 37092.

105. VANDE WINKEL G., *De middeleeuwse premonstratenzerkerk van Ninove (1157-1623)*, in *De premonstratenzerabdij van Ninove (1137-1796)*. *Catalogus van de tentoonstelling over Kerk en Patroonheiligen*, Ninove, 1985, p. 18.

106. Rijksarchief Gent, Abdij Ninove, nr. 833, f° 132 r° 1.

van de kerk kan bevonden hebben. Op die plaats werden wel de latere gotische en classicistische abdijgebouwen opgetrokken. In de fundamenten van de gotische abdij werd heel wat bouwmateriaal van de romaanse abdij gerecupereerd. De romaanse abdijfase moet ten zuiden van de middeleeuwse abdijkerk gesitueerd worden. Dit is een zone die nu grotendeels schuil gaat onder de huidige Onze-Lieve-Vrouw-kerk. Geofysisch onderzoek toont aan dat deze zone wellicht niet vrij is van archeologische sporen hoewel de reflecties, die met behulp van een grondradar in 2019 in kaart zijn gebracht, met de nodige voorzichtigheid moeten worden geïnterpreteerd.

Indien de oudste conventsgebouwen zich ten zuiden van de abdijkerk bevonden dan volgden de premonstratenzers ook in Ninove het te verwachten modelplan van een abdij, waarbij de abdijkerk in het noorden lag. Op het einde van de 14de of in het begin van de 15de eeuw werd er een radicale beslissing genomen om dit typeplan te verlaten, de romaanse gebouwen te slopen en de abdij herop te bouwen ten noorden van de abdijkerk. Op de vraag waarom juist deze verplaatsing gebeurde, kan het uitgevoerde archeologisch onderzoek geen antwoord bieden. Een historisch bron uit 1395 kan dat misschien wel. In de late 14de eeuw werd er gewerkt aan een noordelijke stadsversterking. Bij het graven van een stadsgracht, ten zuiden van de abdijkerk, liepen verschillende abdijgebouwen schade op. Mogelijk is dit één van de redenen geweest waarom de abdijsamenleving besliste tot een verplaatsing van de gebouwen ten noorden van de abdijkerk.

Anderzijds moet men zich ook behoeden om voor een dergelijke drastische ingreep één enkel oorzakelijk verband te zoeken. Is het bijkomend mogelijk dat de abdij onder een te sterke ruimtelijke druk stond, doordat expansie ten zuiden van de kerk niet mogelijk was? Waren er andere noden door veranderende tijdsomstandigheden? Wilde de abdij zich duidelijker afbakenen van het aangrenzende stedelijke leefmilieu? Of waren oorlog en vernieling de voornaamste reden om tot een verplaatsing en nieuwbouw over te gaan? Over abt Joannes van Hamme (1359-1391) wordt in de 18de eeuw immers het volgende geschreven: “*vidit Ecclesiam involvi, diripi, incendi, ac penitus everti*”.¹⁰⁷ Vertaald: “*Hij zag zijn Kerk (hier bedoeld het geheel van de abdij) ingenomen worden, verwoest, afgebrand en helemaal ten gronde gericht*”. Dit gebeurde tijdens de opstand tegen Lodewijk van Male (1379-1385). Ook de nabijgelegen parochiekerk van Ninove werd toen volledig vernield.¹⁰⁸

De romaanse abdijkerk

Over dit gebouw zijn we zowel historisch als iconografisch gedocumenteerd. Historische sleuteldata zijn de eerste steenlegging in 1157, het plaatsen van de relieken van de heilige Cornelius in het schrijn in 1171 en de wijding van de kerk door Eskil, aartsbisschop van Lund, in 1174.¹⁰⁹ In 1579 werd de abdijkerk door Vlaamse calvinisten vernield en nooit meer heropgebouwd.

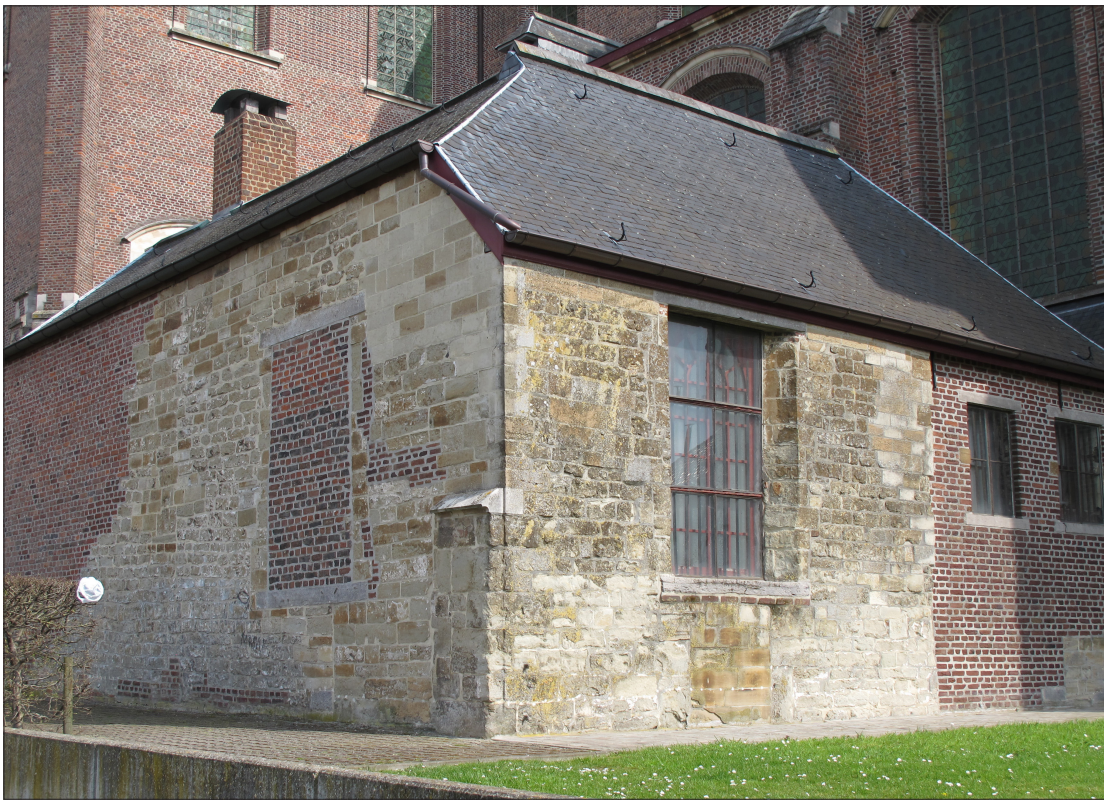
In een studie uit 1980 over de Onze-Lieve-Vrouwkerk van Ninove merkte Elisabeth Dhanens op dat er mogelijk restanten van de noordelijke toren van het romaanse westwerk schuil gaan in de huidige doopkapel (fig. 14 en fig. 34). Ze baseerde zich daarvoor op een anomalie in de vloeroriëntatie, de dikte van de muren en het voorkomen van groene zandsteen en fragmenten blauwe hardsteen in de buitenzijde van het opgaand muurwerk. Verder merkte zij ook op dat de gotische abdij, zoals ze is weergegeven op de *Situs Fundamentalis* (ca. 1623), niet aansluit op de huidige kerk, maar gescheiden wordt door een vreemde langwerpige ruimte die op het plan als *collocatorium* (spreekruimte) wordt omschreven (fig. 33). Ze stelde dat het niet mag uitgesloten worden dat dit *collocatorium* overeenstemt met de noordelijke zijbeuk van de romaanse kerk of een gedeelte ervan.¹¹⁰

107. VAN GESTEL C., *Historia sacra et profana archiepiscopatus Mechliniensis*, 1725, p. 201. Deze informatie van Van Gestel gaat evenwel niet terug op bestanden uit het Ninoofse abdijsarchieef, zoals nog bekend aan Van Elshout.

108. VANGASSEN, *Ninove ...* (deel 1), p. 88.

109. VAN DE PERRE, *Geschreven bronnen over de bouw ...*, p. 73-79.

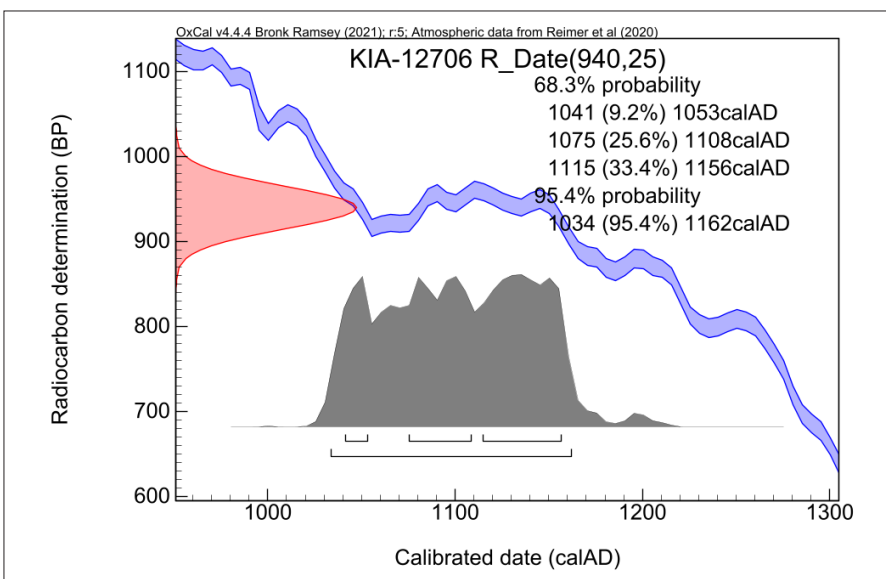
110. DHANENS E., *De Onze-Lieve-Vrouwkerk te Ninove, (Inventaris van het Kunstpatrimonium van Oost-Vlaanderen, 11)*, Gent, 1980, p. 35-37.

Figuur 34:
In de fundamenteën en het opgaand muurwerk van de doopkapel van de huidige kerk gaan nog resten schuil van de noordelijke toren van het westwerk van de romaanse abdijkerk.

Figuur 35:
Muurfragment van het koor van de romaanse kerk in veldsteen.

Figuur 36:
Radiokoolstofdatering op houtskool uit de mortel van de koormuur van de romaanse kerk.

De middeleeuwse abdijkerk staat afgebeeld als een ruïne zonder bedaking op een zeer illustratief plan van Philips de Dijn uit ca. 1620 (fig. 32). Dit plan werd in 1985 ontdekt in het Aartsbisshoppelijk Archief te Mechelen en recent erkend als Vlaams topstuk. Het toont de heropgebouwde abdij na de vernieling tijdens de godsdienstoorlogen (1578-1582). De afgebeelde kerkruïne werd niet meer heropgebouwd en pas in 1723 vervangen door de huidige kerk. Op de tekening zijn nog duidelijk het schip en het indrukwekkend romaans westwerk, met twee torens, herkenbaar. Het polygonale koor, geflankeerd door twee zijkoren of zijkapellen vertoont dan weer alle kenmerken van de gotiek (fig. 32:2), net als de zuidelijke zijbeuk (fig. 32: 3). In combinatie met de eerdere vaststellingen door Elisabeth Dhanens, reconstrueerde Georges Vande Winkel in 1985 een plattegrond van de middeleeuwse premonstratenzerkerk. Hij concludeert daarbij dat dit beeld verder moet worden aangevuld vanuit archeologische hoek.¹¹¹

Die mogelijkheid tot archeologisch onderzoek kwam er in 1996 en 1997. Toen werden ten noorden van de huidige kerk vijf kleine werkputten gegraven: twee putten ten oosten van het noordelijk transept van de kerk, twee ten westen van dit transept en een put ten westen van de doopkapel (fig. 14). Bedoeling van dit onderzoek was om het beeld van de middeleeuwse abdijkerk, bekomen op basis van geschreven en iconografische bronnen, aan te vullen met archeologische data. Dit onderzoek heeft zowel restanten van het koorhoofd, de noordkapel, de middenbeuk, de noordelijke zijbeuk en het westwerk aan het licht gebracht. Deze elementen worden hieronder besproken. Ze laten toe om de in 1985 vooropgestelde reconstructie aan te vullen en enigszins bij te stellen. Bijkomend kunnen nu ook beter gefundeerde uitspraken worden gedaan over de oudste kerkfase en enkele afmetingen van dit gebouw.

Het koor van de romaanse kerk

In een werkput, onmiddellijk ten noorden van het transept van de huidige kerk, werd een noord-zuid georiënteerd muurfragment aangesneden (fig. 35, fig. 37, fig. 39). Een groot deel van deze muur werd helaas verstoord door een bakstenen afwateringskanaal van de huidige kerk (fig. 37: 4). De onderzijde was aangelegd in dezelfde ploeg of akkerlaag die ook elders op het terrein is teruggevonden (cf. *supra*). De buitenbekleding is opgetrokken uit grote blokken groenige zandsteen (zogenaamde veldsteen of paniseliaanse steen). De muurkern bestond uit een zandige bruingele mortel met duidelijk waarneembare kalkbrokjes en gemengd met talrijke brokken veldsteen (fig. 35). Dit is een typische steen en bouwtechniek die zich gemakkelijk laat herkennen en in de oudste gedeelten van heel wat (romaanse) kerken in de Denderstreek terug te vinden is.¹¹² Op basis van zijn positie en oriëntatie kan dit muurfragment enkel behoord hebben tot de fundering van de rechthoekige koorsluiting van de romaanse abdijkerk. De muur bevindt zich onmiddellijk ten westen van de eerder besproken begraafplaats, die minstens teruggaat tot de 10de eeuw. Deze begraafplaats was in het noordwesten begrensd door een noord-zuid georiënteerde greppel (fig. 18: 1). Wanneer men het verder verloop van deze greppel in zuidelijke richting reconstrueert tot aan de kerk, dan valt het op dat deze koormuur onmiddellijk ten westen ervan is aangelegd.

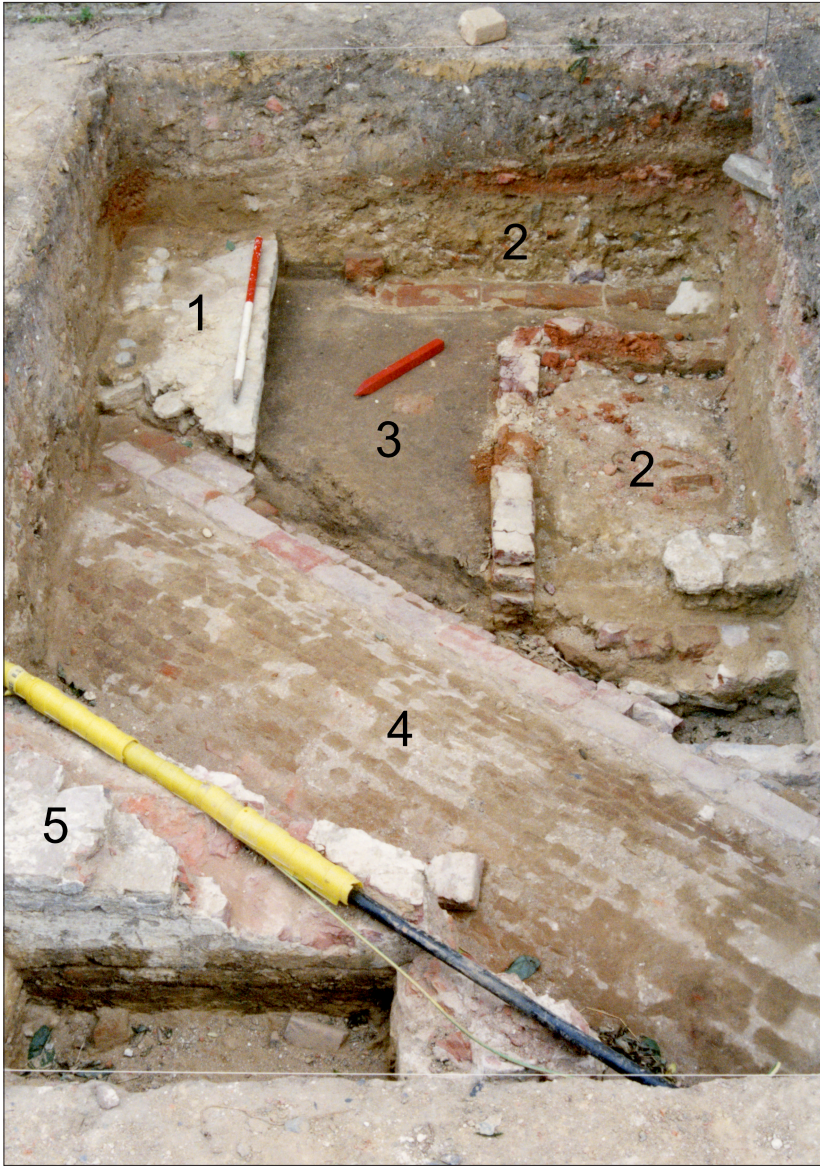
Om zekerheid te verkrijgen over de datering van dit belangrijke muurfragment werd er een radiokoolstofdatering uitgevoerd op een houtskoolfragment uit de mortel (fig. 36). Dit gaf als resultaat een datering tussen 1034 en 1162 na Chr.¹¹³ Wanneer men ook de historische datum van de eerste steenlegging in 1157 in rekening neemt, dan moet dit muurfundament tussen 1157 en 1162 tot stand zijn gekomen.

Onmiddellijk ten westen van deze muur bevonden zich twee lege grafkelders (fig. 37 en fig. 39: 2). Eén van de grafkelders was 1m30 breed, wat er kan op wijzen dat het

111. VANDE WINKEL G., *De middeleeuwse premonstratenzerkerk van Ninove (...)*, p. 20-21.

112. O.a. de kerken van Meerbeke, Pollare, O.L.-Vrouw-Lombeek en Lieferinge. Het in 2012 opgegraven rechthoekige koorhoofd van de romaanse kerk van Schendelbeke is op exact dezelfde manier opgebouwd.

113. KIA-12706: 940±25 BP (95,4% probabiliteit).

Figuur 37:
Zicht vanuit het noorden op werkput 3 met: (1) koormuur, (2) grafkelders, (3) ploeglaag, (4) oude afwatering van de huidige kerk, (5) muur van de noodkapel.

Figuur 38:
Versierde tegelfragmenten opgegraven ter hoogte van het koor van de romaanse kerk.

om een graf ging waarin twee personen waren bijgezet. Op basis van het gebruikte baksteenformaat kunnen deze grafkelders ten vroegste in de 14de eeuw gedateerd worden. Wellicht zijn ze dus aangelegd op een ogenblik dat het koor van de abdijkerk reeds was uitgediept in oostelijke richting. In de vulling van de grafkelders werd sterk verbrand materiaal (baksteen, leem en brokken houtskool) teruggevonden. Dit doet vermoeden dat de kelders pas na de vernieling tijdens de godsdienstoorlogen zijn leeggemaakt. Deze grafkelders moeten van personen zijn geweest die belangrijk waren voor de abdijsamenleving. Hun stoffelijke resten werden met zorg verplaatst na de opgave van het kerkgebouw.

In de vulling van één van de lege grafkelders werden verschillende tegelfragmenten teruggevonden (fig. 38).¹¹⁴ Het gaat om grote geglazuurde tegels met een versiering die vóór het bakken in de tegel werd gestempeld en daarna opgevuld met witte klei. Daarnaast komen ook kleinere vierkante en driehoekige tegeltjes voor in zwarte en gele glazuur. Op de grote tegels komen naast geometrische motieven ook figuren in de vorm van een leeuw en een Franse lelie voor. Dit type tegel ontwikkelde zich in Noord-Frankrijk aan het einde van de 12de eeuw en werd vooral tussen 1250 en 1350 gebruikt.¹¹⁵ De tegelfragmenten geven een beeld van hoe de vloer in het koor van de Ninoofse abdijkerk op een luxueuze manier was afgewerkt in de 13de eeuw. Tegels van hetzelfde type bevinden zich nog steeds in de vloer van de noordkapel van de premonstratenzer abdijkerk van Floreffe.¹¹⁶

Tenslotte werden ter hoogte van de romaanse koormuur een opvallend aantal fragmenten teruggevonden van dakpanfragmenten van het Romeinse type (zowel *tegulae* als *imbrices*).¹¹⁷ Het is moeilijk om uit te maken of het om vergraven Romeins materiaal gaat. Er zijn aanwijzingen dat het Romeinse systeem van dakbedekking tot in het midden van de 12de eeuw in gebruik was.¹¹⁸ In Vlaanderen is dit reeds in een aantal archeologische contexten vastgesteld.¹¹⁹ Zowel in België als in Frankrijk zijn ovens voor dit type *tegulae* teruggevonden die dateren uit de vroege en volle middeleeuwen.¹²⁰ Het mag dan ook niet uitgesloten worden dat het rechthoekige koor van de romaanse abdijkerk in zijn vroegste fase al voorzien was van een zadeldak met dergelijke dakpannen. Omdat de fragmenten enkel ter hoogte van het koor werden aangetroffen lijkt het ons minder waarschijnlijk dat dit type dakpan voor de bedaking van de volledige kerk is gebruikt geweest.

Het koor van de heilige Cornelius en Cyprianus

De locatie van de noodkapel

In de twee werkputten, aangelegd ten oosten van het transept, werd een oostwest georiënteerde bakstenen muur aangesneden die zonder enige twijfel behoorde tot de zuidmuur van de zogenaamde noodkapel (fig. 40, fig. 39: 4). Tijdens het archeologisch onderzoek in 1993 werd reeds een muurfragment opgemeten dat tot de noordelijke muur van deze noodkapel behoorde (fig. 39: 5).¹²¹ Omdat de abdijsamenleving na de godsdienstoorlogen financieel niet krachtig genoeg was om een nieuwe kerk te bouwen, werd er beslist tot het bouwen van deze noodkerk. De bouw van de kerk/kapel werd aangevat in 1636, onder abt David, en afgewerkt in 1638 onder abt Roelofs. Deze tijdelijke noodkerk fungeerde uiteindelijk tot in 1727 als kloosterkerk en werd nadien heringericht als *Nova Maior Sacristia* (fig. 33: 2).¹²² Archeologisch gezien zijn we goed gedocumenteerd over deze kapel. Een groot deel van het opgaand muurwerk gaat zelfs nog schuil in de noordelijke transeptmuur van de huidige kerk.¹²³ Het grondplan van de noodkapel kan vrij volledig gereconstrueerd worden (fig. 39). Dat is van belang voor de reconstructie van de oudere middeleeuwse noordkapel die zich op dezelfde locatie bevond.

114. NA96, spoornr. 10.

115. CARETTE M. en D. DEROEUX, *Carreaux de pavement Médiévaux ...*, p.37; VAN LEMMEN H., *Ontwikkelingen en veranderingen in middeleeuwse tegels vanuit een Europees perspectief: productie, transport, markten en arbeidskrachten*, in: H. VAN ROYEN (red.), *Jaarboek Abdijsmuseum Ten duinen 1138*, (Novi Monasterii, vol. 5), Koksijde, 2006, p 57-79.

116. PACCO J.F. (red.), *Floreffe. Neuf siècles d'histoire*, Namen, 2021, p. 75.; GÉNICOT L.F., *Le bâtiment médiéval, in L'ancienne abbaye de Floreffe, 1121-1996, (Etudes et Documents Monuments et Sites, 2)*, Namen, 1996, p. 40. De bouw wordt gedateerd tussen 1165 en 1190. De tegels in Floreffe bevinden zich evenwel niet meer in hun oorspronkelijke positie.

117. NA96, spoornr. 23.

118. DEVRIES D. J., *Bouwen in de late middeleeuwen, stedelijke architectuur in het voormalige Over- en Nedersticht*, Utrecht, 1994, p. 81.

119. Mededeling van collega Koen De Grootte, waarvoor dank. Zie ook: DEBONNE V., *Bouwen met baksteen in het graafschap Vlaanderen, ca. 1220-1400: een overzicht, In vuur en vlam omgaan met baksteenerfgoed in Vlaanderen* (o.l.v. T. OOST en E. VAN DE VOORDE E.), (*Post Factum monografie 1*), 2010, Antwerpen, p. 11-34.

120. VAN HOVE M.-L., CHANTINNE F. en D. WILLEMS, *Dans la clôture d'une grande abbaye: premiers résultats des recherches archéologiques menées sur la place de Nivelles (2009-2011)*, (*Medieval and Modern Matters 3*), 2012, p. 165-209; JESSET S. (e.a.), *La production de la terre cuite architecturale durant le haut Moyen Âge à Saran (Loiret): entre tradition et modernité*, in *SFEACAG, Actes du Congrès de Chartres*, Marseille, 2014, p. 177-196

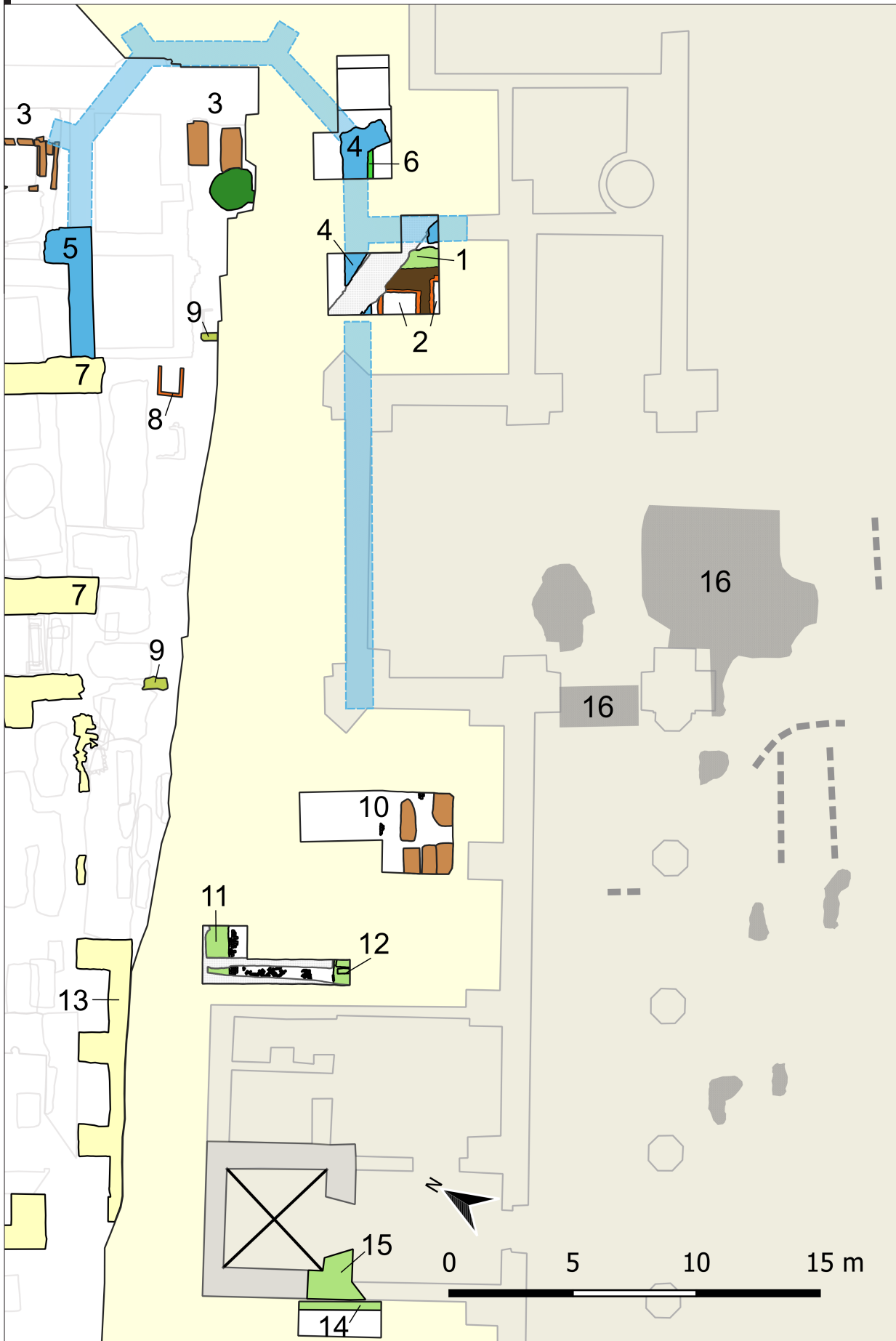
121. WOUTERS en PEERSMAN, *Een opgraving heropgegraven ...*, p. 347.

122. Zoals weergegeven op het plan *Situs Fundamentalis* ca. 1623.

123. Zie o.a. DHANENS E., *De Onze-Lieve-Vrouwekerk ...*, p. 32-33; fig. 6.

Figuur 39:

Sporenplan van het archeologisch onderzoek: (1) koormuur, (2) grafkelders, (3) grafveld, (4-5) noodkapel, (6) muur noordkoor, (7) oostvleugel gotische abdij, (8) grafkelder, (9) muurfragmenten in veldsteen, (10) begraving middenbeuk, (11) buitenmuur noordelijke zijbeuk, (12) pijler middenbeuk, (13) zuidelijke gotische pandgang, (14) romaanse fundering westwerk, (15) opgaand muurwerk romaans westwerk, (16) reflecties geofysisch onderzoek.

De noordkapel (het Cornelius en Cyprianus-koor)

Op de tekening van Philips de Dijn (ca. 1620) is de romaanse abdijkerk uitgebouwd met drie diepe polygonale koren, opgetrokken in een gotische stijl (fig. 32). Over de vergroting van het hoofdkoor en het zuidkoor van de romaanse kerk zijn we niet gedocumenteerd. Over het zuidkoor mag wel aangenomen worden dat deze ruimte pas is ingericht na de verplaatsing van de abdijgebouwen. Over het noordelijke koor van de middeleeuwse kerk laat het uitgevoerde archeologisch onderzoek ons wel toe om enkele uitspraken te doen omtrent de bouwgeschiedenis.

Volgens de Kroniek van Vichet liet abt David de reeds besproken noodkapel (cf. *supra*) optrekken in het koor van Sint-Cornelius en Cyprianus van de verwoeste kerk: "(...) *sepultus est in novo sacello ab ipso in choro SS. Cornelii et Cijpriani antiquæ Ecclesiæ ædificato (...)*".¹²⁴ Vertaald: "(...) *hij (abt David) werd begraven in de nieuwe kapel die door hemzelf in het koor van de Heilige Cornelius en Cyprianus van de oude kerk was gebouwd (...)*". Dit is een belangrijk gegeven voor de situering van het noordelijke koor. Er is ook geweten dat abt Joannes Neuckerstock (1394-1404) dit koor rond 1400 liet vergroten en vernieuwen: "*Idem templum adauctum fuit choro S.S. Cornelii & Cypriani per Joannem Neuckerstock Abbatem, circa annum 1400*".¹²⁵ Die vergroting kan de reden zijn waarom op de tekening van Philips de Dijn de kerkruïne staat afgebeeld met een aanzienlijk dieper noordelijk koor in vergelijking met het zuidelijke koor (fig. 32: nr. 2). Volgens een getuigenis van de Brugse wapenheraut Cornelius Gaillard (1548-1560) lag de noordkapel naast het koor van de kerk en lag abt Neuckerstock er ook begraven: "*In de noortcapelle, neffens den choir, licht mijn heere Jan Nockerstock, obiit 1403, abdt vande zelve abdie*".¹²⁶

In de meest oostelijke werkput kon tijdens het archeologisch onderzoek vastgesteld worden dat er onder de zuidelijke bakstenen muur van de 17de-eeuwse noodkerk effectief een oudere muur aanwezig was met eenzelfde oriëntatie (fig. 39: 6, fig. 41: 1). Deze oudere muur is opgebouwd uit rechthoekig gekapte blokken zandsteen en gemetseld met een witte kalkmortel. Het gebruik van een harde witte kalkmortel wijst erop dat dit geen muur meer kan zijn uit de romaanse bouwperiode. Dit lijkt te bevestigen dat de noodkapel effectief gebouwd is op oudere fundamenten van het koor van Sint-Cornelius en Cyprianus. De ganse zone onderging tot in de classicistische periode een complexe geschiedenis van verbouwingen en vergravingen, waardoor er geen andere muren van dit noordkoor bewaard zijn gebleven. Toch kunnen onrechtstreeks enkele uitspraken worden gedaan over de oorspronkelijke breedte en diepte. De oostelijke muur van het noordkoor grensde aan de oostelijke vleugel (sacristie) van de gotische abdij (gebouwd tussen ca. 1426-1450). Het archeologisch onderzoek kon deze muren wél in kaart brengen (fig. 39: 7). Ze stoppen abrupt op de plaats waar ze ooit aanleunden tegen het noordelijke koor van de middeleeuwse kerk. De muur van het noordkoor mag dan op die plaats niet bewaard zijn gebleven, de dieper gefundeerde muren van de gotische sacristie zijn dat wel, en laten toe om de breedte van het koor alsnog te bepalen. Gecombineerd met de vaststelling dat de latere noodkapel effectief is opgetrokken in het oude noordkoor, en van de noodkapel het grondplan kan gereconstrueerd worden (cf. *supra*), kan ook de lengte van het oude koor bepaald worden: het noordkoor van de middeleeuwse abdijkerk was buitenwerks ca. 9 meter breed en ca. 25 meter diep.

Omdat abt Neuckerstock wordt genoemd als vernieuwer van het noordkoor (ca. 1400) is het evident dat ook de romaanse abdijkerk reeds een ouder noordkoor of noordkapel had. Van deze oudste fase zijn tijdens het archeologisch onderzoek enkele fragmentaire sporen aangesneden. De belangrijkste getuige is een deels bewaard gebleven bakstenen grafkelder, volledig opgetrokken uit zgn. moffen

124. Archief Abdij Tongerlo, IV, nr. 81, p. 182-183; Reinier François André Vichet (1662-1721) was archivaris in de abdij van Tongerlo.

125. SANDERUS A., *Flandria Illustrata, Tomus Secundus, Flandria Subalterna*, p.534. [online: <https://lib.ugent.be/catalog/rug01%3A000791673>]

126. DE BÉTHUNE J., *Épitaphes et monuments des églises de la Flandre au XVIIe siècle, Bruges; d'après les manuscrits de Corneille Gaillard e.a.*, volume 1, Brugge, 1897-1900, p. 83.

Figuur 40:
Foto van de zuidelijke muur van de noodkapel, bovenaan doorsneden door de oostelijke classicistische pandgang.

Figuur 41:
Foto van de zuidelijke muur van de noodkapel (2) gebouwd op oudere fundamenten in natuursteen (1).

Figuur 42:
Deels bewaarde grafkelder in het noordkoor van de romaanse kerk.

Figuur 43:
Fragment van een waterspuwer in de vorm van een monster of fabeldier.
Foto: Kris Vandevorst.

(formaat 30 x 15 x 7,5 cm) en een erg zandige mortel (fig. 39: 8 en fig. 42). Dit grote baksteenformaat dateert uit het midden van de 13de eeuw en lijkt in Vlaanderen niet later dan 1300 in gebruik te zijn geweest.¹²⁷ Omwille van zijn positie en datering kan deze grafkelder enkel tot de oudste fase van de noordkapel behoord hebben. Verder zijn zowel ten noorden als ten zuiden van deze grafkelder nog twee kleine muurfragmenten opgegraven die volledig in veldsteen en met een bruingele zandige mortel waren opgetrokken (fig. 39: 9). Deze resten situeren zich te ver van het hoofdkoor en kunnen daar dus geen deel van uitgemaakt hebben. Ze zijn daarom enkel in verband te brengen met de noordelijke kapel. Die was in zijn oudste fase buitenwerks minstens 8 meter breed en 14 meter diep (fig. 52).

Wanneer deze Corneliuskapel juist is opgericht, is niet geweten. Was het enkel een aanbouw of werd het hoofdkoor van de kerk gelijktijdig verbouwd/vergroot? Toch is er tijdens het archeologisch onderzoek een belangrijk bouwfragment aangetroffen dat mogelijk met deze verbouwingen verband kan houden.¹²⁸ Het gaat om een gebeeldhouwde waterspuwer, in de vorm van een monster of fabeldier, vervaardigd uit Ledesteen (fig. 43).¹²⁹ Net als heel wat romaanse bouwfragmenten was dit stuk ingemetseld in de fundamente van het zuidelijk gotisch pand (fig. 39: 13). Maar in tegenstelling tot de romaanse fragmenten in Doornikse kalksteen gaat het onmiskenbaar om een bouwelement in een vroeg-gotische stijl.¹³⁰ Waar dit stuk oorspronkelijk vandaan kwam, is niet meer te achterhalen. Maar het is uitgesloten dat het een onderdeel was van de romaanse abdijgebouwen of de oudste romaanse kerk. Het zuidelijk gotisch pand werd ca. 1400-1425 gebouwd onder abt Neuckerstock, die ook de noordkapel vernieuwde. Net in die periode verloor deze waterspuwer zijn functie en werd het stuk ingemetseld in de fundamente van het nabijgelegen pand. Dit uniek bouwelement wijst er in ieder geval op dat er in de loop van de 13de eeuw belangrijke verbouwingswerken in gotische stijl zijn uitgevoerd aan de romaanse kerk, waarover we verder niet zijn gedocumenteerd.

Laatgotische verbouwing?

Tot slot zijn er nog twee ander bouwfragmenten gerecupereerd uit de funderingsinsteek van de oostelijke classicistische pandgang, dicht bij de sacristie van de huidige kerk. Ze zijn een zeldzame getuige van de latere bouwgeschiedenis van de romaans-gotische kerk (fig. 44).¹³¹ Het gaat om fragmenten van een stenen vorstkam of *crête*, in witte Lediaanse steen. Dit is een versiering die werd aangebracht op de nok van een gebouw. De stenen nokpan is bovenaan voorzien van een gleuf waarin een spitse wigvormige versiering (toot of neus genaamd) past. De versiering is bovenaan afgebroken, maar was zonder twijfel op de top bekroond met een gotische kruisbloem of *fleuron*. De daken van de gotische stadhuizen in zowel Leuven, Brussel en Brugge zijn nog steeds met een dergelijke nokversiering bekroond. Op basis van de aanwezige steenhouwsporen (beitel en puntbeitel) kan dit stuk ten vroegste rond 1430/1450 gedateerd worden, maar ook een datering in de latere 15de of begin van de 16de eeuw is mogelijk.¹³² Het is opnieuw weinig waarschijnlijk dat dergelijke versiering was aangebracht op de conventsgebouwen. Op basis van de vondstlocatie lijkt het aannemelijk dat deze versiering afkomstig is van één van de polygonale koorhoofden die staan afgebeeld op de tekening van Philips de Dijn (ca. 1620). Ondanks het feit dat het om een verplaatst fragment gaat, lijken deze bouwfragmenten, die aansluiten bij de versieringdrang van de late gotiek, op een verbouwing van minstens de bedaking van de middeleeuwse kerk te wijzen. In de geschreven teksten vermeldt enkel de Kroniek van Vichet dat in 1545, onder abt Jan Van den Evène, het Corneliuskoor opnieuw wordt gebouwd.¹³³

127. Mededeling van collega Vincent Debonne. Zie ook: DEBONNE V., *Uit de klei, in verband. Bouwen met baksteen in het graafschap Vlaanderen 1200-1400*, onuitgegeven doctoraatsthesis aan de Katholieke Universiteit Leuven, Leuven, 2015, p. 243-254.

128. NA03, spoornr. 1.

129. Ook wel Balegemse steen genaamd. Steendeterminatie door Prof. Dr. Jan Elsen, Katholiek Universiteit Leuven, waarvoor dank.

130. Een gelijkaardige waterspuwer is nog aanwezig in het koor van de Onze-Lieve-Vrouw-kerk in Brugge, gebouwd tussen 1270 en 1310. De beperkte afmeting van de waterspuwer uit Ninove pleit voor een vrij vroege datering, vóór het einde van de 13de eeuw: BENTON J. R., *Saintes Terreurs. Les gargouilles dans l'architecture médiévale*, Paris, 1997, p. 15.

131. NA98, spoornr. 189.

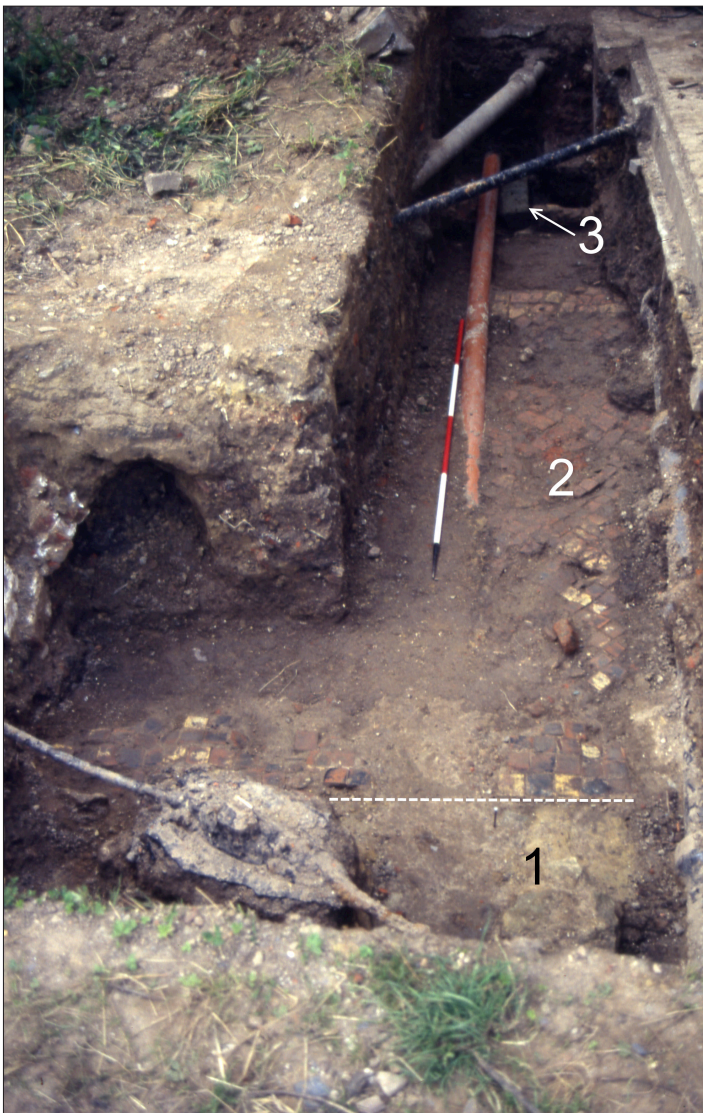
132. Mededeling van Dr. Frans Doperé, waarvoor dank.

133. Archief Abdij Tongerlo, IV, nr. 81, p 151.

Figuur 45:
Fragmenten van een tegelvloer in de middenbeuk van de romaans-gotische kerk.

Figuur 44:
Fragmenten van een stenen vorstkam of *crête*.

Figuur 46:
Zicht vanuit het noorden op de noordelijke zijbeuk van de romaanse kerk met: (1) buitenmuur van de noordelijke zijbeuk in veldsteen, (2) tegelvloer, (3) pijlerfragment in zandsteen.

Figuur 47:
Detail van de fundering tussen de noordelijke zijbeuk en de middenbeuk (1), restant van een pijlerfragment (2), metselwerk in baksteen (3).

De middenbeuk en de noordelijke zijbeuk

In twee werkputten die zijn aangelegd ten westen van het transept van de huidige kerk werden sporen teruggevonden van zowel de noordelijke zijbeuk als de middenbeuk. In de meest oostelijke put zijn 5 grafkuilen aangesneden die waren aangelegd in de volle grond in het schip van de kerk (fig. 39: 10). Het gaat om eenvoudige kistbegrovingen zonder grafkelder. De graven konden niet verder worden onderzocht.¹³⁴ In dezelfde werkput zijn op twee plaatsen fragmenten van een sterk verweerde tegelvloer teruggevonden, opgebouwd uit kleine vierkante tegeltjes van 8x8 centimeter. Alle tegels waren zo sterk afgesleten dat er geen sporen van glazuur meer aanwezig waren (fig. 45).

In de tweede werkput (onmiddellijk ten oosten van de doopkapel) deed zich een gans andere situatie voor. Hier was de bodem in belangrijke mate verstoord door recent aangebrachte leidingen en ondergrondse bekabelingen. Toch kon tussen deze verstoringen in, over de volledige breedte van de werkput, de noordelijke zijbeuk van de middeleeuwse kerk opgetekend worden (fig. 46). De buitenmuur van de noordelijke zijbeuk is geheel in overeenstemming met die van het koor opgebouwd: een parement in zandsteenblokken en een muurkern van zachte bruingele zandmortel gemengd met brokken zandsteen (fig. 39: 11 en fig. 46: 1). Op de overgang naar de middenbeuk werd een gelijkaardige muurfundament aangetroffen met daarop een rechthoekig gekapte groene zandsteen (fig. 39: 12 en fig. 46: 3). Deze zandsteen bevond zich net boven het niveau van een goed bewaarde vloer en is de aanzet van een pijler tussen de middenbeuk en de noordelijke zijbeuk (fig. 47: 2). Tegen de oostzijde van de pijler bevond zich metselwerk van baksteen en een harde witte kalkmortel (fig. 47: 3).

Dit wijst er op dat de ruimte tussen de pijlers van de middenbeuk en de noordelijke zijbeuk op een bepaald ogenblik werd dichtgemetseld. De noordelijke zijbeuk bevindt zich overigens op exacte dezelfde plaats als waar op de *Situs Fundamentalis* (ca. 1623) het *collocutorium* staat getekend, een ruimte waarvan eerdere onderzoekers reeds opmerkten dat het mogelijk een restant was van de noordelijk zijbeuk van de romaanse abdijkerk. Die hypothese wordt door het archeologisch onderzoek bevestigd. Belangwekkend in dit opzicht is de aanwezigheid van het bakstenen metselwerk naast de natuurstenen pijler. Het lijkt er op te wijzen dat men na de godsdienstoorlogen de scheibogen (wellicht rondbogen) tussen de middenbeuk en de noordelijke zijbeuk heeft dichtgemetseld met baksteen. Op die manier werd de noordelijke zijbeuk omgebouwd tot een lange smalle spreekruimte, zoals aangeduid op de *Situs Fundamentalis* (fig. 33: 1). Wellicht was het behoud van de noordelijke zijbeuk van de kerk een noodzaak vanuit bouwtechnisch standpunt. De zuidelijke gotische pandgang leunde op dat ogenblik aan tegen de noordelijke zijbeuk van de kerk (fig. 32: 8, fig. 39: 13). Die pandgang was voorzien van een stenen kruisribgewelf. Meerdere gewelfribben zijn teruggevonden tijdens het archeologisch onderzoek. Daarnaast is in de oostelijke buitenmuur van de huidige doopkapel nog steeds de aanzet van een ribgewelf zichtbaar (fig. 49). Om de druk van de overwelling van de zuidelijke pandgang op de scheidingsmuur met de kerk op te vangen, had men wellicht geen andere keuze dan de noordelijke zijbeuk op die plaats te behouden.

Tussen de aanzet van de pijler en de buitenmuur van de noordelijke zijbeuk bevond zich een goed bewaarde tegelvloer, opgebouwd uit gerecupereerde laatmiddeleeuwse tegeltjes.¹³⁵ De tegeltjes waren slordig gelegd in de volle grond. Aan de onderzijde vertoonden ze sporen van kalkmortel. Het zijn hoofdzakelijk effen geglazuurde vierkante tegels die groen, donkerbruin, zwart of felgeel van kleur zijn (fig. 46: 2 en fig. 48). Ze zijn gelegd in een vrij klassiek patroon, waarbij enkele rijen tegels een strook vormen die parallel loopt met de muren, terwijl de tussenruimte werd opgevuld

134. Omwille van stabiliteitsredenen kregen de archeologen van de technische dienst van de stad Ninove geen toestemming om de graven volledig op te graven.

135. NA97, spoornr. 103.

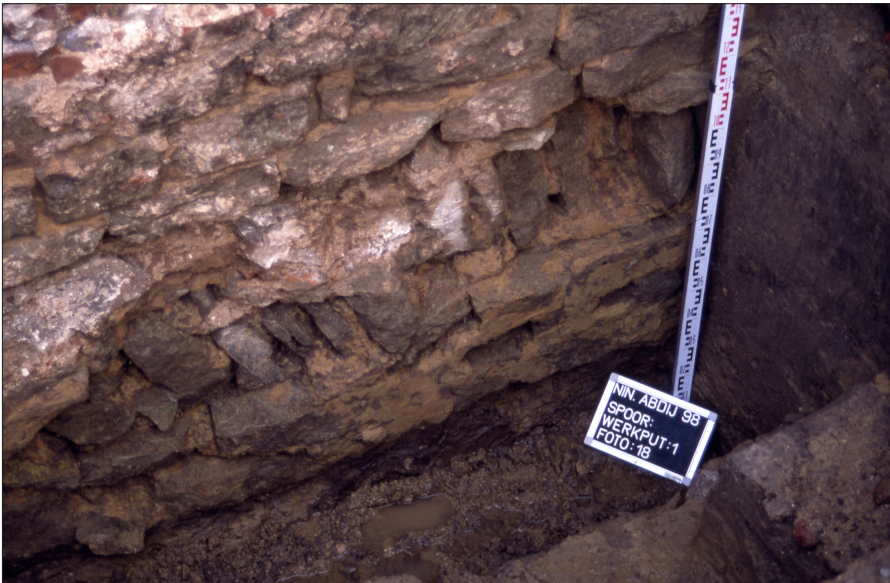

Links - figuur 48:

Detail van de tegelvloer in de noordelijke zijbeuk, grenzend aan de uitgebroken noordelijke buitenmuur van de kerk.

Rechts - figuur 49:

De aanzet van een kruisribgewelf van de zuidelijke gotisch pandgang (aangeduid in stippenlijn) is nog zichtbaar in de noordelijke buitenmuur van de doopkapel.

Figuur 50:

Zicht vanuit het westen op fundamente van het westwerk van de romaanse kerk, onder de huidige doopkapel.

Figuur 51:

Zicht vanuit het zuiden op een muurkern in veldsteen van het romaans westwerk, bewaard onder het dak van de huidige doopkapel.

met diagonaal geplaatste tegelrijen.¹³⁶ Het lijkt erop dat deze vloer, opgetrokken uit recuperatiemateriaal, pas is aangebracht op een ogenblik dat er niet meer werd begraven in de zijbeuk. Wellicht gebeurde dit na de ombouw tot *collocutorium*.

Het westfront van de abdijkerk

Ten westen van de doopkapel van de parochiekerk werd een werkput gegraven om de fundamenten van deze kapel te onderzoeken (fig. 39: 14). Het opgaand muurwerk van een deel van de doopkapel heeft een opmerkelijke dikte en is nog voor een groot deel opgebouwd uit natuursteen. Dit is te verklaren doordat de kapel een overblijfsel is van de onderste geleding van de beiaardtoren van de abdij, gebouwd onder abt David in 1635. Deze toren is prominent aanwezig op verschillende 17de-eeuwse pentekeningen en staat ook op de *Situs Fundamentalis* (ca. 1648) aangeduid als *turris* (fig. 33: 5). Een passage in de Kroniek van Vichet vermeldt echter dat deze toren is gebouwd bovenop de fundamenten van een nog oudere toren: "*Erigitur nova turris superaedificata antiquo fundamento alterius*".¹³⁷ Dit kan alleen maar de noordelijke toren van het westfront van de romaanse abdijkerk zijn geweest, dat op het plan van Philips de Dijn (ca. 1620) voorzien is van twee torens. Volgens Sanderus had de kerk twee torens omdat de abdij twee patroonheiligen had.¹³⁸ De gegraven proefput bevestigt dat de doopkapel effectief staat gebouwd op oudere romaanse fundamenten, die tot 2m25 diep onder het huidige maaiveld reiken (fig. 50). De fundering is zorgvuldig gemetseld met een bruingele zandige mortel en grote blokken onbewerkte groene veldsteen.

Op basis van bovenstaande vaststellingen werd op 16 november 2021 een beperkt bouwhistorisch onderzoek uitgevoerd onder het dak van de doopkapel, ter hoogte van het aanwezige bakstenen welfsel.¹³⁹ Na het verwijderen van een dikke laag stof en puin kon daar, enigszins tot onze verbazing, vastgesteld worden dat de kern van zuidwestelijke hoek van de kapel tot onder het dak is opgebouwd uit veldsteen (fig. 39: 15 en fig. 51). Aan de zuidzijde van dit hoekpunt is zelfs nog de uitgebroken aanzet zichtbaar waar de noordelijke toren van de romaanse abdijkerk aansloot op de romaanse (punt)gevel, die de twee westtorens met elkaar verbond. In het opgaand muurwerk van de doopkapel gaat dus nog een aanzienlijk deel van het westwerk schuil van de romaanse premonstratenzerkerk, gebouwd in het derde kwart van 12de eeuw.

Het grondplan van de middeleeuwse kerk

Op twee uitzonderingen na konden van de middeleeuwse premonstratenzerkerk in Ninove enkel fundamenten opgemeten worden. Alleen op de rand van de noordelijke zijbeuk en de middenbeuk is nog net de bovengrondse aanzet van een pijler bewaard gebleven. In de doopkapel blijkt de kern van het opgaand muurwerk, vanaf de fundamenten tot onder het dak, nog voor een groot deel in veldsteen te zijn opgebouwd. De vorm en de afmeting van de opgegraven funderingen zijn doorgaans geen betrouwbare bron voor de breedte en de hoogte van bovengronds muurwerk. Bovenstaande onderzoeksresultaten bieden dus enkel voldoende informatie om uitspraken te doen over het grondplan van de romaanse abdijkerk. De afmetingen die hieronder aangehaald worden zijn steeds buitenwerkse afmetingen.

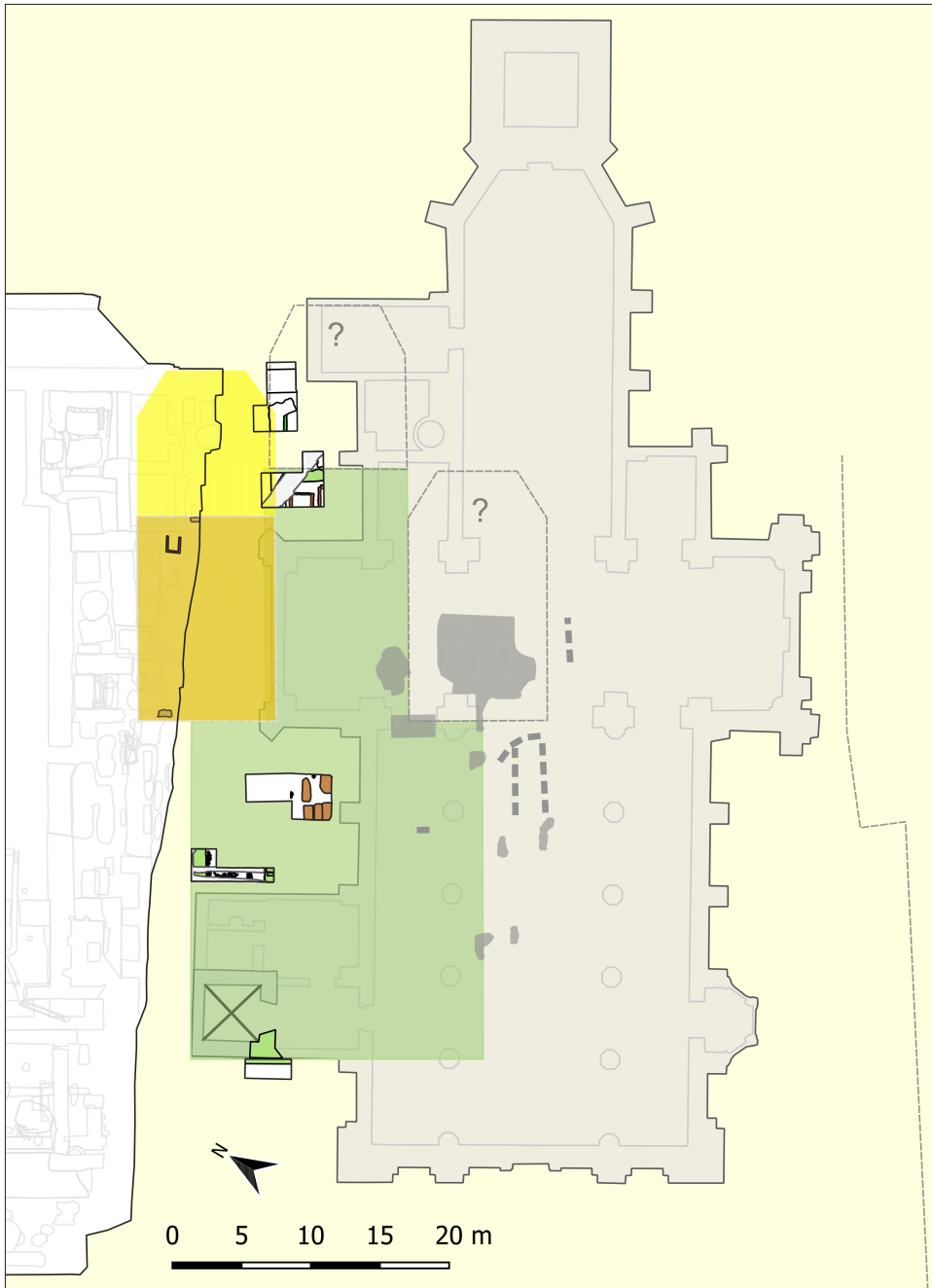
Alle informatie samengenomen, tekent zich een plattegrond af van een kerk met één lang rechthoekig koor en een bescheiden driebeukig schip zonder transept (fig. 52, aangeduid in het groen). Er zijn onvoldoende muurresten opgegraven om de afmetingen van het koor exact te bepalen. Maar op basis van de tekening van Philips de Dijn is wel duidelijk dat het schip van de kerk niet verder kwam dan de

136. STOPFORD J., *Ontwerp- en lay-outaspecten van middeleeuwse vloertegels in Noord-Engeland*, in *Jaarboek Abdijmuseum Ten duinen 1138* (o.l.v. H. VAN ROYEN), (*Novi Monasterii*, vol. 5), Koksijde, 2006, p. 81-99.

137. Archief Abdij Tongerlo, IV, nr. 81, p. 182-183.

138. SANDERUS A., *Flandria Illustrata ...*, p.535.

139. Onderzoek door Peter Van den Hove en Werner Wouters, met dank aan pastoor Alexander Vandaele voor zijn vriendelijke en behulpzame medewerking.

Figuur 52:

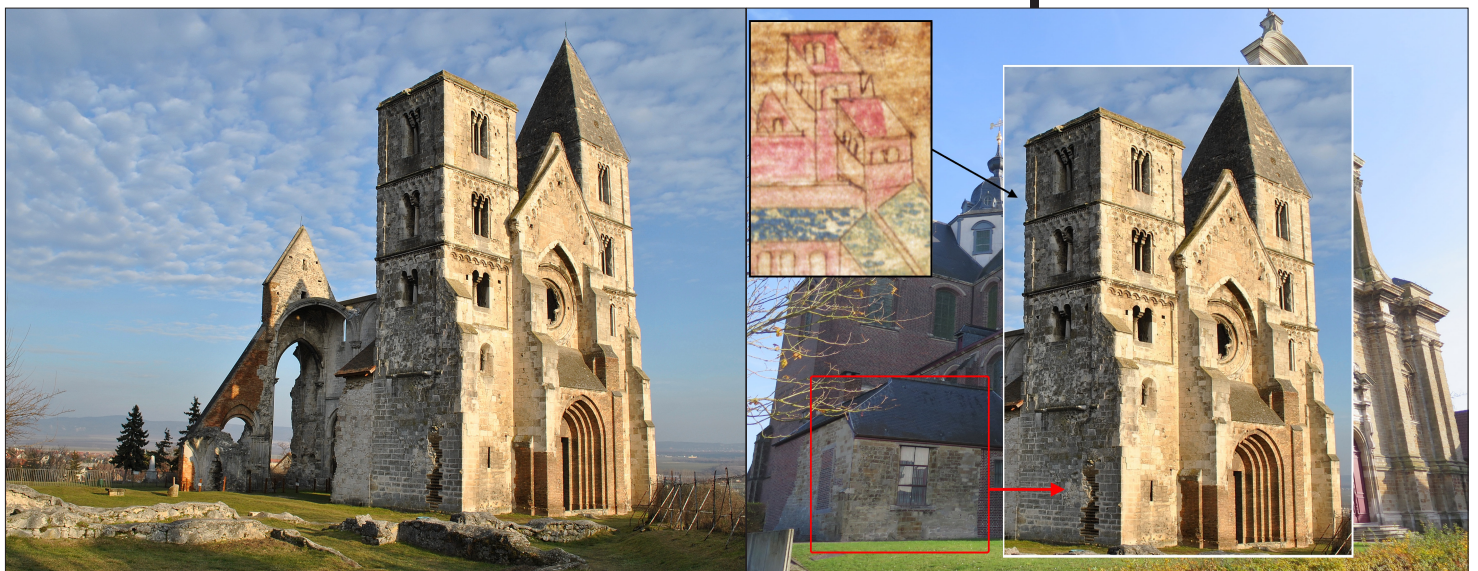
Reconstructie van het grondplan van de romaanse abdijkerk (groen), de noordkapel (oranje), uitbreiding noordkapel (geel), geprojecteerd op het plattegrond van de huidige kerk en de resultaten van het geofysisch onderzoek in de kerk.

Links - figuur 53:

Het westwerk van de premonstratenzerkerk in Zsámbék, Hongarije.
Bron: CC-licentie, Indafotó.

Rechts - figuur 54:

Het westwerk van de premonstratenzerkerk in Zsámbék, op ware grote geprojecteerd naast de doopkapel van de huidige kerk en vergeleken met romaans westwerk op het plan van Philips de Dijn (montage door Peter Van den Hove).

oostelijke pandgang van de gotische abdij. De muren van die pandgang zijn tijdens het archeologisch onderzoek exact gelokaliseerd, waardoor de diepte van het koor op ca. 17 meter kan gereconstrueerd worden (en een vermoedelijke breedte van ca. 10 meter). Het schip van de romaanse kerk was ca. 18 meter lang. De noordelijke toren had een afmeting van ca. 6 x 6 meter. De kerk had een totale lengte van 43 meter en een breedte van ca. 20 meter.

Al vrij vroeg moet er ten noorden van het hoofdkoor een kapel zijn toegevoegd, rechthoekig in plattegrond en met een minimale afmeting van 8 meter bij 14 meter. In de 13de eeuw werden er belangrijke verbouwingen uitgevoerd aan de kerk, waarover nauwelijks informatie voorhanden is. De enige getuige is een vroeg-gotische waterspuwer die ca. 1400 werd hergebruikt in de fundamente van het zuidelijk pand. In die periode vergrootte abt Neuckerstock de noordkapel. Het Corneliuskoor werd daardoor 25 meter diep en ca. 9 meter breed. De oostelijke vleugel van de gotische abdij werd tegen deze noordkapel aangebouwd. Vermoedelijk was het hoofdkoor toen al vergroot, mogelijk met het polygonaal koorhoofd zoals weergegeven op de tekening van Philips de Dijn. Daarover leverde het archeologisch onderzoek geen gegevens op, die informatie gaat nog steeds schuil in het bodemarchief onder de huidige kerk. Hetzelfde geldt voor het zuidelijke koor. Deze aanbouw is er wellicht pas gekomen na de opgave van de romaanse abdijgebouwen ten zuiden van de kerk. Enkele reflecties, opgemeten tijdens geofysisch onderzoek in de huidige kerk, houden wellicht verband met resten van deze zuidelijke kapel (fig. 31 en fig. 52, donker grijs). Volgens het plan van Philips de Dijn was dit koor een stuk minder diep dan het noordkoor. In dezelfde periode moet de zuidelijke zijbeuk zijn heropgebouwd met meerdere puntgevels. Al deze verbouwingen hebben de bescheiden romaanse kerk in de lengte aanzienlijk vergroot.

Enkele beschouwingen bij het westwerk van de romaanse kerk

De premonstratenzers bouwden in Ninove een abdijkerk met twee westtorens. Dit is niet alleen een vrij zeldzaam verschijnsel voor onze streken maar het is ook een ongewoon thema binnen de orde. Ligt de verklaring in een regionale bouwtraditie?¹⁴⁰ Of is de westbouw met twee afzonderlijke torens eerder getuige van een invloed uit het Rijnland? De westbouw is immers een kenmerkend gegeven van de romaanse architectuur in Duitsland. In vergelijking met de eenvoudige driebeukige kerk vormden de twee vierkante westertorens een imposant architecturaal volume. Welke architecturale betekenis hadden de bouwers voor ogen? Speelde naast prestige ook symboliek een rol? Werd een dergelijk westwerk ingeschakeld in een specifieke liturgie waarvan de betekenis doorheen de tijd is verloren gegaan?¹⁴¹ Speelde het een rol bij processies? Of is er een verband met de abdij als bedevaartsoord voor pelgrims? De monumentale westbouw van de Ninoofse abdij roept in ieder geval meer vragen op dan er antwoorden zijn.

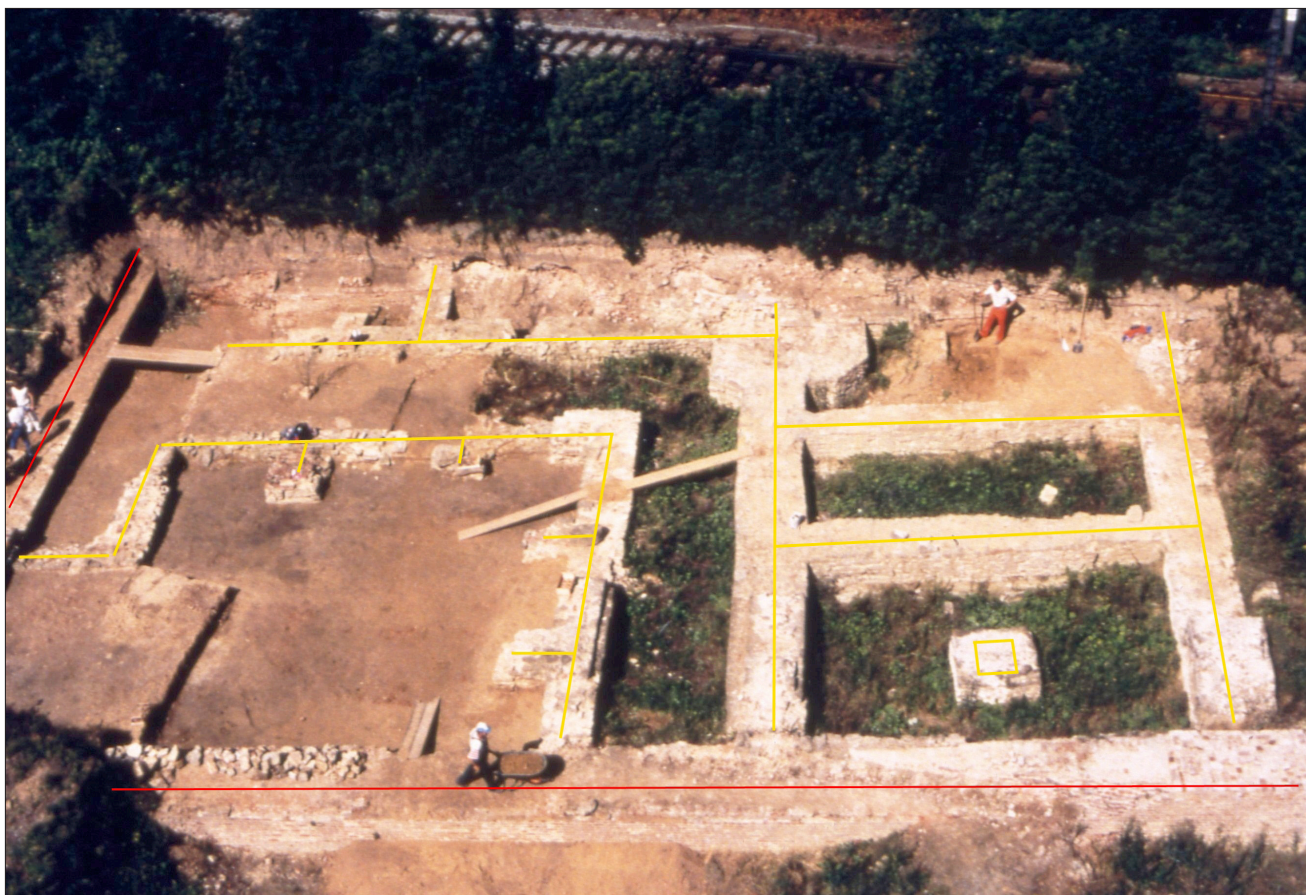
In het kader van het 900-jarig bestaan van de orde van de norbertijnen in 2021, werd aan de Parkabdij in Leuven het boek *Als de bliksem. 900 jaar norbertijnen* uitgegeven. Tijdens het doornemen van deze publicatie viel ons oog op een foto van de gevel van een premonstratenzerkerk in Zsámabék (Hongarije).¹⁴² Het klooster werd er gesticht tussen 1210 en 1222. Van de bescheiden gotische abdijkerk is een indrukwekkende westbouw in romaanse stijl bewaard gebleven, dat grote gelijkenissen vertoont met het front van de Ninoofse abdijkerk, zoals afgebeeld door Philips de Dijn ca. 1620 (fig. 53). In Hongarije is deze site een belangrijk nationaal monument. Hongaarse archeologen onderzochten de kerk en het klooster tussen 1986 en 1991.¹⁴³ Uit hun

140. VANDE WINKEL, *De middeleeuwse premonstratenzerkerk ...*, p. 16.

141. GENICOT L., *Les églises Mosanes du XIe siècle, Livre I, Architecture et société*, (Université de Louvain, Recueil de travaux d'histoire et de philologie, 4e série, 48), Leuven, 1972, p. 201-202.

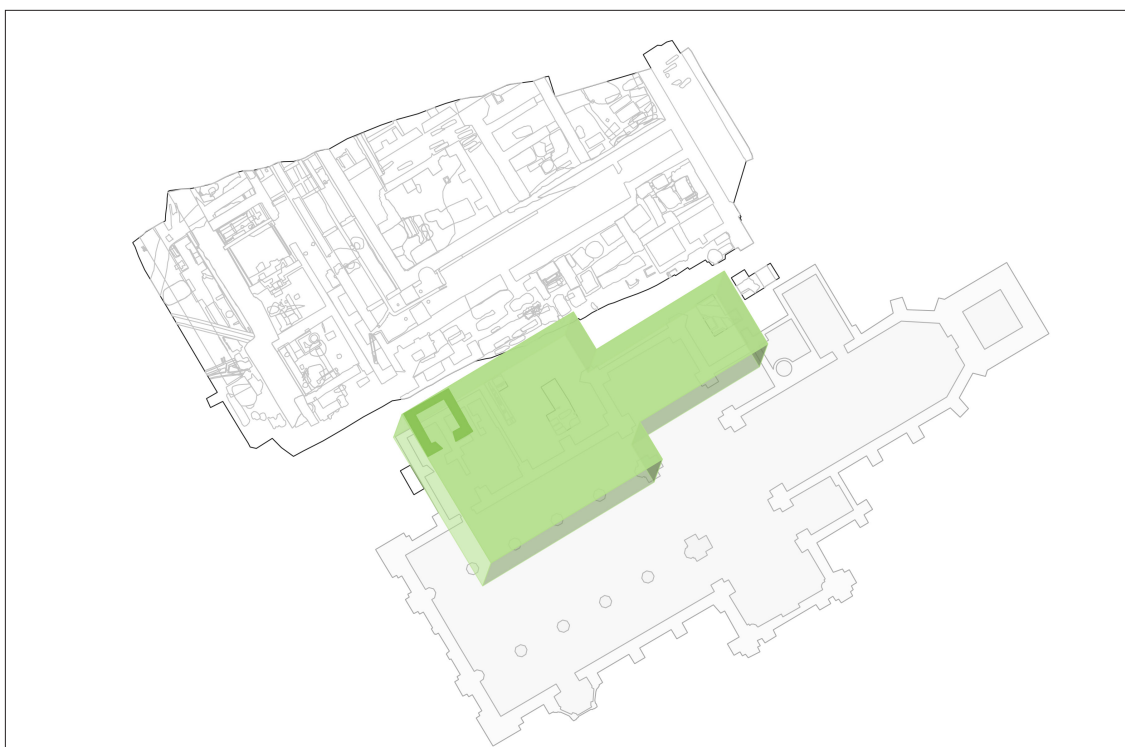
142. VAN LANI S., *Als de bliksem. 900 jaar norbertijnen en norbertinessen*, Leuven, 2021, p. 51.

143. VALTER I., *Schambek im Mittelalter*, in *Schambek/Zsámabék Beiträge zur Geschichte und Volkskunde einer "schwäbischen" (donau-schwäbischen) Gemeinde im Ofner Bergland/Ungarn*, Heimatverein Schambek (o.l.v. M. JELLI), Gerlingen, 1996 p. 40-69.

Figuur 55:

Zicht op de opgraving in 1996 vanop het dak van de kerk. Een deel van de noordelijke en oostelijke pandgang en de oostvleugel van de gotische abdij (gele lijnen) zijn goed bewaard gebleven tussen de bakstenen fundamenteuten van de classicistische abdij (rode lijnen).

Figuur 56:

Sporenplan van de opgraving, grondplan van de huidige kerk en een 3D-projectie van de plattegrond van de romaanse abdiijkerk.

opmetingen blijkt dat de afmeting van elke toren overeenkomt met het oppervlak van de noordelijke toren in Ninove (de huidige doopkapel). Ook de breedte van de westgevel komt nagenoeg overeen met de gereconstrueerde breedte van de Ninoofse abdijkerk (ca. 20 meter). De torens in Zsámbék reiken twee geledingen boven de middenbeuk van de kerk uit, net zoals op de pentekening van Philips de Dijn. De spitsgevel reikt bij beide kerken bovendien ongeveer tot aan de rand van de bovenste torenverdieping. De ruïne van de premonstratenzerkerk in Zsámbék geeft dan ook een realistisch beeld van hoe het imposante westwerk van de Ninoofse abdijkerk er ooit kan hebben uitgezien (fig. 54).

De gotische abdij

In het laatste kwart van de 14de eeuw, onder het abbatiaat van abt Joannes van Hamme, leed de abdij van Ninove zware schade. De abdijskronieken lijken vervolgens de periode rond 1400 als een keerpunt te zien. De abdij nam een nieuwe start onder abt Joannes Neuckerstock. Hij begon met de wederopbouw van de kerk en van een nieuw klooster ten noorden van de abdijkerk, weg van de stad en aansluitend bij het neerhof. De opgegraven restanten van deze abdifase zijn nog bewaard gebleven tussen en onder de fundamente van de latere classicistische abdij (fig. 55). Delen van de noordelijke, oostelijke, zuidelijke en westelijke pandgang konden tijdens het archeologisch onderzoek worden vrijgelegd, samen met de fundamente van de oost- en westvleugel. De noordelijke vleugel gaat grotendeels schuil onder de huidige spoorweg. De opgegraven muren, voor het merendeel opgetrokken uit Ledesteen (Balegemse steen), komen in grote lijnen overeen met de plattegrond van de abdij die wordt weergegeven op de *Situs Fundamentalis* (fig. 33). Na de godsdienstoorlogen werd er vooral gebouwd en hersteld met baksteen of met een mengeling van baksteen en natuursteen. Deze kloosterfase is prominent aanwezig op verschillende pentekeningen van kaartmaker Philips de Dijn.

Algemeen besluit

Van 1991 tot 1998 vonden er archeologische opgravingen plaats op de zuidwestelijke flank van de Koudenberg in Ninove, een locatie waar de premonstratenzers of norbertijnen in 1157 begonnen met de bouw van een abdij en een abdijkerk. Het onderzoek bracht een aantal sporen in kaart die aantonen dat er reeds een vroege vorm van landschapsindeling en ruimtelijke organisatie op de Koudenberg was, vooraleer de abdij er werd ingepland. Een groot deel van het terrein, tussen de spoorweg en de huidige parochiekerk, was al vrij vroeg in gebruik als akkerland, ten laatste in de vroege 12de eeuw maar wellicht ook al in de 11de eeuw. De aanwezigheid van scherfmateriaal, verbrande huttenleem en dierlijk bot wijst er ook op dat er in de 10de/11de eeuw reeds menselijke bewoning aanwezig was op en rond de Koudenberg.

In het oosten van het terrein werd de rand van een begraafplaats aangesneden die, met een greppel en mogelijk ook een omheining, was afgescheiden van het akkerland. Verschillende radiokoolstofdateringen tonen aan dat deze begraafplaats ouder is dan de premonstratenzerabdij en teruggaat tot minstens de late 10de eeuw of vroege 11de eeuw. Het grafveld strekt zich verder uit in oostelijke richting. In die zone bevond zich de laatmiddeleeuwse parochiekerk van Ninove. Tot op heden gingen historici er van uit dat deze parochiekerk in 1222 werd verplaatst van de Nederwijk naar de Koudenberg. Het is echter onmogelijk om de opgegraven volmiddeleeuwse begraafing los te zien van de simultane aanwezigheid van een kerk in de onmiddellijke

omgeving. De begraafplaats op de Koudenberg stelt de hypothese in vraag dat de oudste parochiekerk zich in de Nederwijk bevond. Die stelling is afkomstig van de bekende Ninoofse historicus Hendrik Vangassen en werd overgenomen door latere onderzoekers. Een kritische herlezing van alle historische bronnen, in confrontatie met het plan van Ninove getekend door Jacob van Deventer uit 1565, noopt ons tot de conclusie dat er geen argumenten zijn om uit te gaan van een verplaatste kerk.

De oudste parochiekerk van Ninove en de begraafplaats of het *atrium* rond deze kerk bevonden zich niet in de lagergelegen Nederwijk, maar op de zuidwestelijke rand van de uitgestrekte Ninove- of Doornkouter. Het archeologisch onderzoek heeft de rand van deze begraafplaats aangesneden. Aan de voet van de Koudenberg bevonden zich volgens het Deventerplan twee watermolens. Dit komt overeen met de informatie uit de oudste oorkonden die het *atrium* en de kerk situeren bij een molenplaats/molen beneden Herlinckhove én bij een molen beneden het *atrium*. Deze laatste molen werd later de abdijwatermolen, een gebouw dat nog steeds bestaat. Het archeologisch onderzoek legde onmiddellijk ten oosten van de huidige Kloosterweg sporen bloot van een oude uitgraving, die als stuwvijver of wijer geïnterpreteerd wordt en die mogelijk verband houdt met de oudste fase van deze watermolen. Deze zone was vanaf de late 12de of de vroege 13de eeuw onderhevig aan belangrijke wijzigingen, wellicht onder impuls van de aanwezige abdijgemeenschap. De depressie in het landschap werd opgevuld en de rand ervan verplaatst in westelijke en zuidwestelijke richting.

Onmiddellijk ten noorden van de huidige kerk kon het archeologisch onderzoek restanten in kaart brengen van het koor, de middenbeuk, de noordelijke zijbeuk en het westwerk van de oudste abdijkerk.

Hierdoor kunnen enkele uitspraken worden gedaan over de middeleeuwse kerk en haar latere verbouwingen. De romaanse abdijkerk had een lang rechthoekig koor met een diepte van ca. 17 meter. Twee vierkante torens vormden een imposante westbouw. Er kon vastgesteld worden dat een deel van het opgaand muurwerk van de noordelijke toren nog steeds schuil gaat in het muurwerk van de doopkapel van de huidige kerk. Tussen koor en torens bevond zich een bescheiden, 18 meter lang, driebeukig schip. De romaanse kerk was in zijn totaliteit 43 meter lang en ca. 20 meter breed. Het koor van de eerste kerk moet al vrij vroeg met een noordelijke kapel zijn uitgebreid, genoemd naar Cornelius en Cyprianus, de twee patroonheiligen van de abdij. Deze kapel werd aanzienlijk vergroot door abt Joannes Neuckerstock (1394-1404). Van beide bouwfases werden beperkte muurresten teruggevonden. Enkele verplaatste bouwfragmenten, waaronder een vroeg-gotische waterspuwer, vormen een zeldzame getuigenis van latere verbouwingen aan het koor van de kerk, waarover we verder niet zijn gedocumenteerd.

Pas in de late 13de of vroege 14de eeuw stopt de exploitatie van de zone ten noorden van de kerk als akker. Een beperkt aantal sporen uit de opgraving zijn er in verband te brengen met de inplanting van een 14de-eeuws boerderijerf, waarschijnlijk een uitbreiding van het neerhof van de abdij. De 14de-eeuwse ontsluiting ten noorden van de abdijkerk moet belangrijk zijn geweest, getuige de zorgvuldig aangelegde stenen weg die op dat ogenblik een duidelijke verbinding vormde tussen wat zich ten noorden van de abdijkerk bevond en de romaanse abdij die zich ten zuiden van de abdijkerk bevond. Dit is immers een andere belangrijke conclusie uit het archeologisch onderzoek. Er zijn ten noorden van de kerk geen sporen aangetroffen van abdijgebouwen uit de romaanse periode. Dit noopt tot de stelling dat de romaanse abdij zich enkel ten zuiden van de abdijkerk kan bevonden hebben. Dit is een locatie die nu grotendeels schuil gaat onder de middenbeuk en de zijbeuk van de

huidige kerk. Er zijn een aantal indicaties die deze hypothese ondersteunen, zoals de sterk verbouwde zuidelijke zijbeuk van de romaans-gotische kerk, zichtbaar op het plan van Philips de Dijn (ca. 1620). Ook een historisch bron uit 1395 wijst in die richting: bij het graven van een stadsgracht, ten zuiden van de abdijkerk, liepen verschillende gebouwen schade op. Mogelijk is dit één van de redenen geweest waarom de abdijsamenleving een radicale beslissing nam om de abdij te verplaatsen. Dat gebeurde onder abt Neuckerstock. Hij begon met de wederopbouw van de kerk en van een volledig nieuw klooster, in gotische stijl, ten noorden van de abdijkerk. Talrijke versierde zuilbasissen en kapitelen van het romaanse kloosterpand werden toen ingemetseld in de fundamenten van het gotisch pand. Daar doorstonden ze de tand des tijds. Vandaag is deze unieke collectie aan bouwfragmenten een zeldzame materiële getuige van de 12de-eeuwse premonstratenzerabdij op de Koudenberg in Ninove.

Bijlage: Overzichtstabel radiokoolstofdateringen

Lab. Code	Spoor	BP	s.dev	68,3% probabiliteit		95,4% probabiliteit	
RICH-31102	NA 93 154 (skelet)	1077	25	900-918 AD 973-997 AD 1005-1017 AD	(20,6%) (34.2%) (13.5%)	893-929AD 945-1023 AD	(27.3%) (68.2%)
RICH-26303	NA93 296/297 (skelet)	1065	24	977-1022 AD	(68,3%)	895-925 AD 950-1027 AD	(17.4%) (78.1%)
RICH-26302	NA93 236 (skelet)	1063	24	978-1022 AD	(68,3%)	897-922 AD 954-1026 AD	(14.7%) (80.8%)
RICH-24745	NA93 233/234 (skelet)	1000	25	994-1008 AD 1015-1044 AD 1087-1092 AD 1106-1118 AD	(12.7%) (43.4%) (2.8%) (9.4%)	992-1049 AD 1082-1131 AD 1137-1151 AD	(64.3%) (26.0%) (5.2%)
KIA-20495	NA98 189 (tibia paard)	1000	20	995-1005 AD 1016-1042 AD 1108-1115 AD	11.1% 52.4% 4.8%	992-1048 AD 1083-1126 AD 1140-1149 AD	74.8% 18.2% 2.5%
RICH-28864	NA93 372 (skelet)	980	26	1024-1047 AD 1084-1097 AD 1102-1126 AD 1141-1148 AD	(26.9%) (12.1%) (24.0%) (5.2%)	996-1004 AD 1018-1054 AD 1064-1067 AD 1073-1158 AD	(1.9%) (31.6%) (0.5%) (61.4%)
RICH-26301	NA93 295 (skelet)	968	25	1030-1047 AD 1083-1128 AD 1139-1149 AD	(17.1%) (42.7%) (8.4%)	1024-1054 AD 1063-1157 AD	(24.3%) (71.1%)
KIA-12706	NA96 9 (houtskool in muur)	940	25	1041-1053 AD 1075-1108 AD 1115-1156 AD	(9.2%) (25.6%) (33.4%)	1034-1162 AD	(95.4%)
RICH-28862	NA93 123 (skelet)	935	25	1045-1086 AD 1093-1105 AD 1120-1157 AD	(29.5%) (9.3%) (29.5%)	1032-1166 AD	95,4%
RICH-24773	NA98 179 (eik)	880	30	1158-1219 AD	(68.3%)	1045-1085 AD 1093-1105 AD 1121-1228 AD	(16.9%) (1.5%) (77.0%)
RICH-30794	NA98 203 (varken)	679	24	1283-1302 AD 1369-1379 AD	(47.6%) (20.6%)	1277-1316 AD 1361-1388 AD	(60.1%) (35.3%)
RICH-28863	NA93 252 (skelet)	608	24	1308-1329 AD 1337-1363 AD 1386-1396 AD	(25.3%) (30.2%) (12.8%)	1301-1370 AD 1378-1403 AD	(73.6%) (21.9%)
RICH-30795	NA 98 203 (houtskool wilg)	575	23	1325-1352 AD 1394-1405 AD	(48.1%) (20.1%)	1313-1362 AD 1387-1417 AD	(63%) (32.5%)

De auteurs

Peter Van den Hove

Ijzerstraat 12
2800 Mechelen
vandenhove@gmail.com

Jaak Peersman

Fernand Tavernestraat 12
9400 Ninove
peersman.jaak@skynet.be

Werner Wouters

Bierbeekstraat 125
3360 Korbeek-Lo
wernerwouters3@gmail.com

Jean-Claude Ghislain

Berensheide 5
1170 Brussel
jcl.ghislain@hotmail.com

Het LAND van AALST

DRIEMAANDELIJKS TIJDSCHRIFT

Jaargang LXXVI • 2024 • Nummer 2 • april - mei - juni

Themanummer

Peter Van den Hove, Werner Wouters, Jaak Peersman en
Jean-Claude Ghislain

Archeologisch onderzoek op de Koudenberg in Ninove (1991-1998).

*Een bijdrage tot de topografie van de middeleeuwse parochiekerk, de inplanting van
de premonstratenzerabdij en de bouw van de eerste abdijkerk.*

37

Afgiftekantoor Gent X
Erkenning P303215

Verantw. uitg.
Afzender

Reinoud Vermoesen
Dirk Van de Perre
Hoogstraat 23
9401 Ninove-Pollare